63.5(6Аб)
К95

Л. Е. Қучбериа

# Аҧсуаа рҭаацәара

Иаазыркьаҿу аочерк

63.5(6АБ
К95

Л. Е. Кучбериа

# Апҳсуаа рҭаацәара

Иаазыркьаҿу аочерк

Ашәкуҭыжьырҭа «Алашара»
Аҟуа — 1969

902.7(С41)
К96

## АЛАГАЛАЖӘА

Аҧсуаа рҭаацәареи, рыҧҳәысаагареи, рхаҭацареи, рчареи ртәы зҳәо акыршәышқуса зхыҭуа адырраҭарақуа ҳара ҳҟынӡа иааӡеит. Ҳара ҳашықусҧхьаӡара VI-тәи ашәышықусазы византиатәи аҭоурыхҩҩы Прокопи Кесариатәи иҩымҭа «Аримлианааи аҵьамқуеи реибашьра аҭоурых» аҟныи XVII-тәи ашәышықусазы папа Урбан VIII-тәи акатолицизм апропаганда азуразы Кавказҟа иааишьҭыз италиатәи амонах Арқанҵьело Ламберти иҩымҭа «Колхида ахцәажәара» (1654 ш.) аҟныи иркьаҿны иалацәажәон еижәлантәу аҧсуаа рынхашьеи рҭаацәаратә еизыҟазаашьеи. А. Ламберти иҩымҭаҿы иара убас иаҳҧылоит аҧсуаа рматериалтә ҭагылазаашьеи рекономикеи ртәы зҳәо адырраҭарақуа. Еицырдыруа ақырҭуа ҭоурыхҩҩы, агеограф, аҳ иҧа Вахушти Багратионии (1676—1770), италиатәи аныҟуаҩы, амонах Ҵьованни де Лиуккеи (XVII-тәи ашәышықуса), генуиатәи аҭарауаа Ҵьорҵьио Интерианои (XVI-тәи ашәышықуса) изларыҩуаз ала, аҧсуаа усҟангьы ҧҳәыс заҭәык лакун иааргоз, уарла-шәарла иуҧыхьашәон ҩыҵьа аҳәса аазгоз.

Аҧсуаа рҭаацәаратә ҭагылазаашьа иазкны имаҷымкуа аетнографиатә нҭамҭақуа цәырҭит XIX-тәи ашәы-

шыкусазы — усҟан Аҧсныҟа иааyа-ицо иалагахьан аурысцәеи аҳәаанырцәааи иреиуаз аныҟуаҩцәа. Ареволиуциа ҟалаанʒатәи авторцәа рахьтә ҳара ҳазлацәажәо азцаара иазкны акырʒа зцазк'уа адырраҭарақуа аанижьит Ф. Ф. Торнау иҩымҭа «Қавказтәи аофицер игуалашәарақуа» рҟны. Ари ҩуп азежәтәи ашәышыкуса а-30-тәи ашыкусқуа раан. Иара Ф. Ф. Торнау аурыс ҳәынҭқар ир рҽы офицерс дыҟан, хышыкуса инарыкугуҕ'уа Қавказ дыҟан. Уи иҩымҭаҽы ҳара иаҳҧылоит аҧсуаа рҭаацәаратә еизыҟазаашьеи рыҧсыжрақуеи уҳәа ртәы зҳәауа аинтерес зцоу агуалашәарақуа. Аҧсуааи аурысқуеи хаҭеи ҧҳәыси аибагара ишалагаз атәы (раҧхьаʒа акуны) аҳәоит «Аҧсни Симон-Қанонитәи амонастири» ҳәа 1898 шыкусазы иҭыҭыз ашәҟуаҽы. Аҧсуаа рчароуратә ҭасқуа ртәы аҳәоит аҧсуаа рҭаацәара азцаарақуа хшыҩзышьҭра азызуаз Н. Державин истатиа «Аҧсны ачароура» захьʒу аҽы. Уи астатиа анын 1906 шыкусазы Қарҭ иҭыҭыз «Сборник материалов для описания местностей и племен Қавказа» ҳәа иҭыҭыз аизгаҽы.

Аҧсни аҧсуааи ирызкны аинтерес зцоу адырраҭарақуа ҳазҭо аҩымҭақуа рыҩхьан М. Пеисонели, И. Реинегси, Г. Гамбеи, Ф. Диубуа де Монпереи уҳәа убас егьырҭгьы аҭара ду змаз, XVIII-тәии XIX-тәии ашәышыкусқуа рзы Аҧсны иаахьаз ауаа.

Еиҳараʒакгьы аҭак ду рымоуп ареволиуциа ҟалаанʒатәи аҭыҧантәи аҭҭааҩцәа рҩымҭақуа. Урҭ русумҭақуа рҽы уаҩы ибоит аҧсуаа рҭаацәаратә еизыҟазаашьа, хаҭеи ҧҳәыси реилыҭра, лхаҭа иҭаацәараҽы аҧҳәыс лҭагылазаашьа, асасдкылара уҳәа убас егьырҭгьы. Иаҳхысыз ашәышыкуса агуҭаны акун раҧхьаʒатәи аҧсуа Салуман Ҭемрыҟуа-иҧа Ажәанба аҧсуаа ирызкны



акырʒа зцазк'уа аетнографиатә усумҭакуа анаҧиҭоз. Урысбызшәала иҭыҭуаз агазеҭ «Қавказ» ианылақуоз уи иетнографиатә очеркқуа ҧшьба рахьтә аҧсуаа иахьаҭьы рҭаацәаратә еизыҟазаашьеи рчароуреи рызцаара аҭцаараҽы акырʒа зцазк'уа акакуны иҟоуп 1853 шыкусазы уи агазеҭ ианылаз аетнографиатә очерк «Аҧарда ашьҭахьҟатәи агудкылара».

Аҧсуаа рҭаацәареи Аҧсны аҧҳәыс лҭагылазаашьеи ирызкны аинтерес ду зцоу адырраҭарақуа ҳҧыхьашәоит Қ. Д. Маҷавариани иусумта «Аҧсуаа рыҧсҭазаара аҟынтә ҟазшьақуак. Аҧсны аҧҳәыс лҭагылазаашьа» аҟны. Уи аусумҭа кьыҧхьын 1884 шыкусазы иҭыцыз «Қавказ аҭыҧқуеи аплемиақуеи рыхцәажәара аматериалқуа реизгаҽы». Ари аусумҭа иабзоураны ҳара еилахкаауеит аҧсуаа рчароуреи, рыҧсыжреи, рыхшароуреи, хаҭеи ҧҳәыси реилыҭреи, рматериалтә ҭагылазаашьеи уҳәа акрызцазк'уа адырраҭарақуа. Уаҟа инҭкааны иарбоуп аҧсуа ҧҳәыс лҭагылазаашьа, ахшара рааʒара, аҧсуаа аҭара-дырра роурц ишазыҳаҭҳаҭоз.

Аҧсуаа рчароуреи рҭаацәаратә еизыҟазаашьеи рызцаара нҭкааны иусумҭақуа рҽы далацәажәоит Аҧсни аҧсуааи бзиаʒаны издыруаз Н. С. Џьанашьиа. Еиҳараʒак акыр рыҭарк'уа иҟоуп уи хадара злоу иусумҭақуа: «Аҧсуаа рдинхаҭара иазкны» (1915 ш.), «Аҧсуаа ркульти рыбзазашьеи (Абжьыуаа ахьаҭанак'уа)» (1917 ш.). Арҭ аусумҭақуа урысбызшәала икьыҧхьын «Христианский Восток» аҽы. «Аҧсуаа ркульти рыбзазашьеи» аҽы Н. С. Џьанашьиа инҭкаатҭәҟьаны иааирҧшуеит аҩажәатәи ашәышыкуса алагамҭазы аҧсуаа рчароуратә ҭасқуа. Абри астатиа аҧҭаразы даараʒа ибеиоу аматериалқуа акыр шыкуса рыҧшаара даҽын уи автор. Уи иусумҭа анаҧиҭоз, зегь реиҳа хадара рзиуан, адеталь-

қуагьы бжьамыжькуа, иҟалаз-ианылаз афактқуа реизгара.

Асовет мчра аиааира анага, Аҧсны аетнографиа аҭара ииашоу анаука шьаҭас ианаиоу ашьҭахь, еицырдыруа аетнограф Г. Ф. Чурсин ихы иаирхуеит аҭаацәареи ачара аҭасқуеи ртәы инҭкааны изҳәо аҧсуа материалқуа.

Г. Ф. Чурсин дахцәажәоит аҧсуаа рҽы аҧҳәысҳәареи аҧҳәысаагареи зеиҧшроу, насгьы ишыхуҷқуоу «гараҽаҟуарыла» аҙҕаби аҷкуни «шеизырҳәоз». Автор аҧсуаа ретнографиа алитература бзиаҙаны ишидыруазгьы, аетнографиатә материалқуа анеизигоз алитератураҽы иҧыхьамшәацыз афактқуа иҧшаауан, гуҩарақуак ахьимаз агура игартә иҭиҭцаауан. Г. Ф. Чурсин ишәҟу акырҙа зҭазк'уа усумҭоуп, Асовет мчра аиааира анага 20-тәи ашықусқуа рзы, аҧсуаа рыбзазашьаҽ аитакра ҕуҕуақуа иҟалақуаз рчароуреи, рыҧҳәысаагареи, рдинхаҭареи акырҙа ишырныҧшыз ахьаанарҧшуа аганахьалагь. Уи автор еиҽырҧшратә-ҭоурыхтә методла дрызнеиуеит, дрыхцәажәоит аҧсуаа ретнографиа аматериалқуа. Убри алагьы Г. Ф. Чурсин иусумҭа аҭакы ҭбаахеит, хықукыс иамаз нанагҙеит.

1931 шықусазы Қырҭтәылатәи ССР Анаукақуа Ракадемиа Д. И. Гулиа ихьҙ зхыу Аҧснытәи абызшәеи, алитературеи, аҭоурыхи ринститут анеиҽкааха аиҭагылара иалагеит аҧсуа ҭарауаа-аетнографцәа. Урҭ дыруаҙәкын И. А. Аҷьынҷьал.

Араҟа ҳзыхцәажәо атема аҭыхуала иаҳарак аинтерес рыҭцоуп И. А. Аҷьынҷьал инапылаҩырақуа «Ареволиуциа ҟалаанҙа Аҧсны иҟаз аҭасқуеи» «Аҧсуаа рҽы ашьоуреи». Урҭ анапылаҩырақуа ҭәах'уп Аҧснытәи абызшәеи, алитературеи, аҭоурыхи ринститут архив



аҽы. Актәи астатиаҽы еизгоуп аҧсуаа рҭасқуа ирызкыу, даараҙа ибеиоу, ихуарҭоу аматериалқуа. Рыцҳарас иҟалаз, автор уи астатиа акьыҧхьра азырхиара, аус адулара дахьымҙеит. Уи астатиаҽы инҭкааны иарбоуп аҧсуаа рчароуратә ҭасқуеи рыхшароура иадҳәалоу аҭасқуеи. Аинтерес рыҭцоуп иара убас аҧсыжреи аҧсхуреи аҧсуаа ишымҩаҧыргоз атәы зҳәо аматериалқуагьы.

И. А. Аҷьынҷьал икьыҧхьу иусумҭақуа рахьтә раҧхьаҙа аҙбаху ҳәатәуп уи иусумҭа ду «Аҧсуаа рҩынқуа» ҳәа хыс изманы 1957 шықусазы Аҟуа иҭыҭцыз. Уи ашәҟуаҽы И. А. Аҷьынҷьал инҭкааны дрыхцәажәоит аҧсуаа жәытәнатә аахыс ирымаз анхарҭақуеи ҳазҭагылоу аамҭазы идыргылаз аҩнқуеи.

Аҧсуаа рҭаацәареи рыҧҳәысаагареи уҳәа ирызкны имаҷымкуа аусумҭақуа ҭижьхьеит аҭоурыхтә наукақуа рдоқтор, апрофессор Ш. Д. Инал-иҧа. Убырҭ аусумҭақуа рахьтә аҧсуа етнографиа азҭаараҽы ихадоу акоуп «Аҧсуаа рыҧҳәысаагареи рҭаацәареи рҭоурых иазкыу аочеркқуа». Ари аусумҭаҽы автор дахцәажәоит аҧсуаа рыҧҳәысаагараан иаҳҧыло аиҧшымрақуа, аҭаацәараҽы аҧҳәыс зинс илымоу уҳәа убас егьырҭ азҭаарақуа. Автор дахцәажәоит аҭацеи амаҳәи рынхарҭа (рымҳара) аеволиуциа. Уаҟа иазгуаҭоуп уи аҽиара х-стадиак. Аусумҭаҽы иаагоуп аҧсуаа реиуара узырбо атаблица.

1965 шықусазы иҭыҭцит Ш. Д. Инал-иҧа иусумҭа ду «Аҧсуаа». Ари аҭыжьымҭа иаҳа ихарҭәаауп, иацклаҧшуп, иҽыцу ахқуагьы алаҭцоуп актәи аҭыжьымҭа аасҭа. Ашәҟу иамоуп х-хуҭак: агеографиатә очерк, аҭоурыхтә очеркқуа, аетнографиатә очеркқуа. Ари ашәҟу аҧсуаа ирызкыу раҧхьаҙатәи монографиатә усумҭоуп. Араҟа инарҭбааны иаарҧшуп аҧсуаа рматериал-

тәи рдоуҳатәи культура, ирыхцәажәоуп иара убас аҧсуаа рысасдкылашьа, ршьоура уҳәа егьырҭ азцааракуа. Аҭыхутәантәи аҟушаҿы иарбоуп иахьатәи аамҭазы аҧсуа қытаҿы иҟалаз аиҭакракуа.

Аҧсуаа ртаацәаратә ҧстазааираҿы иҟалаз ахтыс ҿыцқуа ртәы бзиазаны иаарҧшуп Ш. Д. Инал-иҧа иетнографиатә очерк «Дәрыҧшь» аҿи аҧсуа етнограф Л. Х. Акаба лусумта «Очамчыра араион аҿы инхо аҧсуаа» аҿи. Аҭыхутәантәи аусумҭаҿы автор интқааны дахцәажәоит Асовет мчра аиааира анага ашьтахь аҧсуаа ртаацәаратә еизыҟазаашьаҿы иҟалаз аиҭакракуа: аҧҳәыс иаҳа лхы дақуитны дшыҟалаз, аҳәсахуҵқуа хатда ианцо, егьаумҳәан, ртаацәа анкьа еиҧш ираздцаауам, дара аҭаацәагьы дук иаҧырхагахом рыҧха «лынасыҧ», аҭаацәа реизыҟазаашьа ҿыцқуа уҳәа убас егьыртгьы. Ҳазҿу атема ҳаналацәажәо аҩсшьа ҳамам ишыхуҵугьы зцакы ҭбаау Л. Х. Акаба лусумта «Аҧсуаа рыҧҳәысаагареи рчароуреи». Ари аусумтақынгьы автор лхы иалырхуаз абжьыуаа рҿы еизылгаз аматериалқуа роуп.

Аинтерес зцоу акоуп И. С. Смирнова лусумта «Аҧсуа ҧҳәыс лҭаацәаратә хныҟугашьеи луаажәларратә ҭагылазаашьеи (XIX—XX ашәышықусқуа)». Ари аусумҭа кьыҧхьын 1955 шықусазы Москва иҭытқыз «Кавказтәи аетнографиатә еизга» актәи аномер аҟны. Аусумта аҩраан автор лхы иалырхуеит лхала еизылгаз аматериалқуа рнаҩсангьы, архив материалқуеи алитературатә материалқуеи. Аусумта уаҩы инарбоит Асовет аамта аиааира агеижьтеи аҧсуа ҧҳәыс лҭагылазаашьа хараза иаҳа ишеиҧьхаз зегь рыла.

Аҳәааныркәтәи авторцәа рахьтә ҳазлацәажәо атема иатцанак'уа аусумта ду аҧитцахьеит акатоликатә етног-



рафцәа иреиуоу Л. Ць. Лузбетак. Уи иусумта иахьзуп «Кавказ аҧҳәысҳәареи аҭаацәареи. Аҩадахьтәи Кавказ аетнологиа аттцаареи иаҧу азинқуеи». Уи тытцит 1951 шықусазы ақалақь Вена. Автор излеихәо ала, ари ашәҟу хықукыс иаман Аҩадахьтәи Кавказ аҟны аҧҳәысҳәареи аҭаацәареи ртоурых ажәытәза инаркны иахьауажәрааназа аттцаара. Аусумта Аҩадахьтәи Кавказ иқунхо ажәларқуа зегьы рыҧҳәысхәареи ртаацәареи ирызкыуп, аха араҟа автор акыр даатгыланы далацәажәоит аҧсуаа рыҧҳәысҳәашьеи ртаацәареи ртәгьы. Ари ашәҟу аҩразы Лузбстак еиуеиҧшым абызшәақуа, еиҳараза к, аурыс бызшәа, насгьы Аҩадахьтәи Кавказ ажәларқуа рбызшәақуа итцеит. Уи ихы иаирхуеит 1940 шықусаза иаатытцхьаз аегнографиатә литература шамахамзар зегьы.

Абри аусумта анааҩуаз ҳхы иаҳархуеит, хыхь зызбаху арбоу авторцәа русумтақуа рнаҩсангьы, еиуеиҧшым аетнографиатә литературагьы. Аха аусумта аҩраан еиҳараза к автор лхы иалырхуаз 1964—1966 шықусқуа рзы Очамчыра араиони, Гудаута араиони, Аҟуа араиони, насгьы Ачаратәи АССР аҟны иҟоу аҧсуа қыта Ангисеи рҟны еизылгаз аматериалқуа роуп. Автор аетнографиатә литератураҿы уаҩы иҧыло, еицырдыруа афактқуа еиталымҳәаларц, иҿыцу цьара акы сзыҧшаауазар ҳәа дашьтан.

Аҧсны Асовет мчра аиааира анага ашьтахь аҧсуаа рыҧҳәысҳәаратә-рчароуратә цаскуа акырза реырҧсахит, аха уеизгьы макьана ажәытәра ацәыннхақуа ахьаҳҧылақуогьы ыҟоуп. Абарт иҟалаз аиҭакракуа рыттцаара анаукатәи апрактикатәи цак ду рымоуп. Аетнографцәа ауаа рыҧҳәысҳәараҿ иазгуартоит амомент ҿыцқуа — ареволиуциа аиааира анага ашьтахь иҟалақуаз:

уаанʒа аасҭа еиуеиҧшым амилаҭқуа хаҭеи ҧҳәыси реибагара, иара убри алагьы аинтернационалтә еизыҟазаара аешарҭбаауа, амилаҭ рамка аҭыҭра ажәлар рыхдырра шыҳаранак'уа уҳәа убас егьырҭгьы. Еиуеиҧшым алитературақуеи, архивқуеи астатистикатә рбарақуеи рхы иархуаны, аетнографцәа иазгуарҭоит милаҭла еиуоуи милаҭла еиуами ауаа рыҧҳәысаагарақуа ртенденциа.

Абри аусумҭа хуҷы аҩраан автор ацхыраара ду лызтаз Қырҭтәылатәи ССР Анаукақуа Ракадемиа ачленкорреспондент, аҭоурыхтә наукақуа рдоқтор, апрофессор Г. С. Читаиеи, аҭоурыхтә наукақуа рдоқторцәа, апрофессорцәа Ш. Д. Инал-иҧеи З. В. Анчабаʒеи гукала ҭабуп ҳәа ралҳәоит.

## АУС ЗЛОУ — ДАРА ЕИГУАҦХЕИБАШЬОЗАРОУП

Аетнографиа знапы алакыз авторцәа жәпаҩык изларыҩуаз ала, Нхыҭ Қавказ икунхо ажәлар рыҧҳәысҳәара шьаҭас ажәытә иамаз аҷкуни аҧҳәызбеи рыбзиеибабара акумкуа, рекономикатә ҭагылазаашьа акун.

Аҷкуни аҧҳәызбеи рыбзиеибабара хырҩ азуны, аҧҳәызба лхылҭшьҭреи, аусура хьанҭа лылшауоу илылымшауоу, ахшара длоуоу дылмоуоу уҳәа роуп аус злоу ҳәа ирыҧхьаʒон.

Аҧҳәыс бзиа лаагара азҭаара абас акун иаҳарак ишахуаҧшуаз ауаатәыҩса рыҿиара апатриархалтә стадиаан. Аҧсуаа рҿгьы шықусы ҩынҩажәижәаба раҧхьа ари зыʒбаху ҳамоу азҭаара ас иахуаҧшуаз рацәаҩын. Ҩынҩажәижәаба шықуса инарықугуҕ'уа рыла аҧҳәысҳәареи аҧҳәысаагареи рызҭаараҿы аҧсуаа рҭасқуеи ргуаанагарақуеи шьарда рҿырҧсахит.

Ҳазҭагылоу аамҭазы, аҧсуаа рыҧҳәысҳәареи рыҧҳәысаагареи раан аус злоу — аҷкуни аҧҳәызбеи бзиа еибабозароуп. Ҳәарада, убри адагьы хаҭа ицаша аҧҳәызба, зегь раҧхьаʒа иргыланы, аусура бзиа илбозароуп, лхы цқьаны иныҟулгозароуп... Хаҭа ицаша аҧҳәызба, ианаҭахха, ажә ахьашьагьы дақушәозароуп, зхәазеиҧш, акамбашь ахьашьагьы, лыҩны цқьакуакуа-

раза иҟазароуп. Ақытаҽы акгьы иақумшәо, игарыгаҽо аҩны иҩнахаз атаца ирласны дахьааз ацара анлыкушәогьы ыҟоуп. Абасала, ари агангьы атцак ду амоуп иахьа уажәраанзагь. Атаца тетпҧшлагьы ачкун иатцкыс денцәамзароуп, мамзар зны-зынла ачкун тетпҧшла иаҳа данеиҧьу, атаца атцәы лылатцан ацәажәара иалагоит: «Дабааигеи, лыда ихамшәалартә?!», «Дышпҧакоу, мшәан, амыстхуага лыҧрагылоушәа?!», «Дсыбмырбан арахь, дцәышҳабиза!» уҳәа убас итцегьгьы.

Аҧсуа ҽарацәа рахьтә ҧытҩык иахьагьы аҧҳәызба лхылтцшьтра иацклапҧшкуо ыҟоуп. Иаххәап, аҧҳәызба лани лаби, лашьцәа, ма лаҳәшьцәа хьмызҧык ргахьазар, ма иакумкуа ауаа урт ирыхцәажәозар, ачкун, уи аҧҳәызба дигуаҧхазозаргьы, лҳәара мап анацәик'уа ыҟоуп.

Аҧҳәызба царалагьы дикунагозароуп дзыццараны дыҟоу ачкун. Царала (хшыҩла) аус зуа аҧҳәызба ақытаҽы дикунагоуп ҳәа азырпҳьазоит ртцафыс, ҳакьымс, аклуб ма абиблиотека еиҳабыс иамоу, ма аколнхара абухгалтерс аус зуа арҧызба. Ҳәарада, еиҳауп абзиабара иара ахала амҩа аналнах'уа, агуаҧхеибашьара зегьы раҧхьа иандыргыло.

Аҧҳәызба дызгараны иҟоу ачкун итаацәа дыргуаҧхауоу дыргуамҧхауоу иахьа уажәраанзагьы атцак ду амоуп. Цыдала иазгуататәуп: аҧсуаа иаарго аҧҳәызба лыцкьара (лыпҳәызбара) иацклапшуеит.

Иҟоуп аҧҳәызба акырза днызкыло ацасқуа. Уи бзиа илбо ачкун иаахтны ицныкуара лзымарнам. Зых пату акузтцо аҧҳәызба ачараҽ, ма даҽа гурҧьарак аҟны зныкада дымкуашароуп. Луацәа ма лтынхацәа рчараҟны азин лымоуп ҩынтә куашара дыкуларц. Леиҳабацәеи, насгьы арҧарцәеи рҟны лыбжьы тганы дцәажәалар рацәак пату акум. Аҧҳәызба ирццак-ырццакны ақыта аҟынтәи ақалакь ахь ацара-аара цылгар гурамгартас дышьтырхыр алшоит.

Ачкун итагылазаашьа акырза еиха еиҧьуп аҧҳәызба лтагылазаашьа ааста. Убриҧь аусура бзиа ибозароуп, амцху абадакь асра иламзароуп. Еиҧьуп уи дызхылтцыз пату зкуртцо уаазар, ибзианы, ибеианы инхозар, ачеицьыка азын икымзар.

Иахьатәи аҧсуа цкун иара ихата далих'уеит ҧҳәысс нигарц иитахыу аҧҳәызба. Иалихыз аҧҳәызбагьы лара лгуаҧхарала ма мап лк'уеит, мамзаргьы дакушаҳатхоит. Ачкун игуаҧхаз аҧҳәызба лалхра атәы ҳаналацәажәо, иаххаҳмыршуазароуп аҧсуа қытаҽы иахьа уажәраанзагьы бзиа еибабо ачкуни аҧҳәызбеи лассылассы еиниалар шыпатум, зны-зынлагьы азин шрымам. Урт еиниаларoуп «машәыршәа» — акино аҽы, еизарак аҽы, цәгьарак-бзиарак аҽы. Ақытаҽы аҽарацәа рхалагьы ирҳәаалоит, уи азакуан шыҧубуацәоу, ишрылыжжуа атәы. Ақытаҽы аҧсуа цкун зныкҩынтә дзыцныкуахьоу аҧҳәызба ҧҳәысс данимгагьы, аҧҳәызба лтынхацәа рхы ианакуртцо рацәоуп. Уимоу инаҧшуагьы аҧҳәызба блатцыхуала илыхуаҧшуа иалагоит. Очамчыра араион Ҭхьына ақытан инхо аҽар хумаршақу ирҳәоит, ачкуни аҧҳәызбеи реиҧылара зыкамло х-мзызк: цасым, ҳазхылтцыз ус ҟартцазомызт; ҳахьынеи-ааиуа амҩақуа ыкам, ханкушәазаргьы, кинок ахь ҳамцозар, уаҳа ҳахьцо цьаргьы ыкам, уигьы мызкахьы знык икалоит, аҧҳәызба лтынхацәа азәы длыцымкуа цхыбжьон акино ахь цьеи дрышьтып.

Абри атагылазаашьа ххаҽы иааҳгар, насгьы иахьа уажәраанза ақытарпҳарцәа дара рқыта иаланхо лакумкуа, аҽа қытак аҽы инхо аҧҳәызба дахьалырх'уа,

уи аҧыжәара ахьлымоу ҳазхуцны еилаҳкаар, егьырҭ амилаҭқуа ирҷыданы аҧсуаа рыҧҳәысҳәараҽ иаҳҧыло рацәоуп.

Ҧҳәысаагара ақура иҭагылоу арҧыс, ҧҳәысаагара иҽаназик'уа аамҭазы, бжеиҳан уи диздырӡом иара иихәараны, ҧҳәысс иигараны иҟоу аҧҳәызба. Маӡа-аргама уи аҳәсахуҷқуа дрызкылҧшуеит, игуаҧхо далихырц. Аха бжеиҳан уи иқунагахаша аҧҳәызба иара далихаанӡа далзххьоу иуак ма иҭынхак, мамзаргьы ибзианы иидыруа ҷьоукы рҟынтә иаҳауеит (ҳәарада, арҧыс иҭаацәа рыуацәеи рҭынхацәеи рнапы ианырымҭакуа иҟамызт ари аус). Зны-зынла арҧыс иаалырҟьаны дигуаҧхар ҟалоит машәыршәа ҧсрак аҽы, еиныхрак аҽы, еишәаргыларак аҽы, чарак аҽы илаҧш иҭашәаз аҧҳәызба. Уимоу, иара убас зны-зынла арҧарцәа агазеҭқуеи ажурналқуеи зсахьа рну иаҧхьагылоу аҳәсахуҷқуа-аколнхацәа аныргуаҧхалак, рхыи-рҭыхуеи иашьҭаҭаауа рҽынархоит.

Ҧҳәысаагара ақура иҭагылоу арҧыс иара игуаҧхаз, ма иҭынхацәеи иуацәеи идыркылаз аҧҳәызба дахьынхо ааилкааны, иҩызак даашьҭыхны дцоит убри ақыҭахь, уи аҧҳәызба лхы-лҭыхуеи уаҟа дахьнеиз иҽеины еиликаауеит, ииулак-иихәалак иҩыза ибзоурала уҳәа, уи аҧҳәызбеи иареи еиқушәоит, ианеигуаҧхеибашьагьы ҧыҭрак ашьҭахь анапеимдахьқуа еимырдоит — ҧҳәысс диҳәоит. Арҧыс иара иқытаҽ инхо аҧҳәызба данигуаҧхагьы, заанаҭы аӡәгьы изымдыруазароуп урҭ реизыҟазаашьа. Ас еиҧш арҧыси аҧҳәызбеи «машәыршәа» амҩан ҷьара еиқушәоит, ма еизарак аҽы еиқушәоит, ма ақалақь аҽы, ма базарк аҽы, зҳәазеиҧш.

Ани аби ианакузаалак аҧа ишиаҳауа иалацәажәа-



ӡом рыҷкун ҧҳәысс изааргарц ирҭахыу аҧҳәызба лыӡбаху. Урҭ рыҷкун ишиаҳауа ҽмыршьагала, ацә иақукны ажә ҳәа, «ирамхаҳәар» ҟалоит уеизгьы-уеизгьы дшыҧҳәызбацәгьам абригь-абригь иҧҳа, ма абригь-абригь иаҳәшьа. Ус акумкуа, дызусҭоу аҽа ҷьоукы рҟынтәи иҭаацәа ианеилыркаалак, урҭ маӡала аҧҳәызба илышьҭаҭаауа иалагоит, еилыркаауеит аҧҳәызба дызхылҭыз зеиҧшроу, дара дрықунагоу дрықунамгоу. Рыҷкун игуаҧхаз аҧҳәызба лҭыхуала иакумз ҷьара акы раҳазар, ма лҭаацәа уаа ҽеиқуамзар, урҭ ирулакирҳәалак рыҷкун илымҳа аҟынӡа инаргоит ргуаанагара...

Аҭаацәа ргуаанагара, урҭ рроль рыҷкун иҧҳәысҳәараҽы даара акырӡа шаҭанак'уагьы, аҷкун иоуп аус злоу игуаҧхаз аҧҳәызба ҧҳәысс лаагараҽы. Ҳәарас иаҭахыузеи, зны-зынла аҷкун иҭаацәа рҳәатәы дахымҧакуа, мап лцәик'уеит бзиа иибо аҧҳәызба. «Аҽа ҧҳәыск сара дсоуеит, аха даҽа ҭынхацәак сара исоуран сыҟам», — рҳәагушьоит аҷкунцәа ари аҩыза ахҭыскуа раан. Насгьы аҷкунцәа рҭаацәеи рҭынхацәеи рҳәатәы аахамҭакуа, урҭ иргуаҧхаз аҧҳәызба дааргаӡаргьы, аҧсҭазаараҽы ишзыманшәаламхо дырны мап рыкгушьоит. Егьа ус акузаргьы, ҳазҭагылоу аамҭазы аҧсуа ҽарацәа реиҳараӡаҩык бзиа еибабаны, еигуаҧхеибашьаны ауп рыҧсҭазаара шеиларҭо.

## АҦҲӘЫСҲӘАРА

Ҧҳәысаагара ақура иҭагылоу арҧыс, раҧхьаӡа игуаҧхаз, ихы зқуикыз аҧҳәызба лҭаацәа рахь данцо «ҧҳәысҳәара (ҧҳәызбабара) дцеит» ҳәа иашьҭоуп. Аҧҳәысҳәа-

раҽы аҧсуаа рҟны иахьа уажәраанзагьы амч амоуп акьаҕьариара. Акьаҕьариа заанатц аус далацәажьахьазароуп, даламцәажәацзар, аус ҟаитцартә еиҧш инапы ианыртцароуп. Ас еиҧш аан, акьаҕьариа иара ихала ихы цәыригоит, ма аҵкун итаацәа руазәы, мамзаргьы иара аҵкун ихата акьаҕьариара зылшаша диҳәоит кьаҕьариара изиурц. Ҧхәыс даазгараны иҟоу аҵкун иани, иаби, иашьа еиҳаби кьаҕьариацәас изыҟалом. Кьаҕьариара рур рылшоит иуацәеи итынхацәеи рахьтә азәы: ма атаца (иашьа иҧхәыс), ма иахәшьа, мамзаргьы акьаҕьариара зылшо иидыруа азәы. Зны-зынла акьаҕьариара иурц азы аҵкун итаацәа аалаган ихәоит ма абригадир, ма аколнхара ахантәа@ы, мамзаргьы акыта зегьы «унеишь-уааишь» ҳәа зарҳәо азәы. Иҟоуп иара убас акьаҕьариара иаҿзоу, уи иазҟазоугьы. Иаҳҳәап, иахьа уажәраанзагьы акьаҕьариара даҿуп, иара уи дагьазыманшәалоуп Очамчыра араион Арасазыхь акытан инхо, хын@ажәижәаба шыкуса реиха зхытцуа Л. Ч. Очамчыра араион Ҭхьына акытан акьаҕьариара аус аҿы ихы аҧьа аирбахьан Г. К. Уи ахатца акьаҕьариараҽы илаз аба@хатәра иашьа-иҧа С. иахь ииасит. С. 35 шыкуса роуп ихытцуа, аха уи уажәнатә шә@ык иреиҳаны ауаа рыҧхәысаагараҽы кьаҕьариара иухьеит.

Ирманшәалан, хатыр акутцан, иаахыжәжәа-хыжәжәаны акумкуа, изҿу аус шыҧшзоу еиҧш иҧшзаны, ихааны ауп урт акьаҕьариацәа аус ахы шдырхуыхуа. Акьаҕьариа ицәажәашьеи, ихым@аҧгашьеи, ажәакала, иуск‘атцашьа даараза акыр рытцарк‘уеит аҵкуни аҧхәызбеи реинасыҧхараҽы. Акьаҕьариа ииҳәо абасшәа тцакыс ианамоу рацәоуп: «Уи леиҧш аҧхәызба дмаҵуп, илк‘уа-илышьтуа аеакы иала@ашьом, афатә лкыр ихаахоит, амат луазар дакушәоит, лнапы бзиоуп — дза-



х‘уеит, диҧоит, атцарагьы лызхара лара илымоуп. Ма зеиҧш ҟазшьоузеи илымоу уи аҧхәызба ссир! Аҧшзара дыкны дагоит! Уи шаҟа@ лышьталахьада, аха макьана зегьы мап рцәылк‘уеит. Аха издыруада уара улгуаҧхаргьы!..»

Акьаҕьариа аҵкун избаху аҧхәызба илеиҳәоит абасшәа: «Бара даараза бзиак боуп. Сгу итоуп бара ибыкунагахаша азәы бистап ҳәа. Иаргьы, нас, бара ибыкунагам иакузам. Сара даара истахыу азәы иоуп уи аҵкун. Зеиҧш нхароузеи имоу, насгьы уи шҧеиҿкаау, аматәа-@ытәа шаҟа @ноу уҳәару, шаҟа гьамала ирхиоу уҳәару... Акытаҿ даараза пату иқуртцоит уи аҵкун. Иҧшреи исахьеи акузар, апатрет да@ызоуп, иҟазшьала акы дысзыҟандаз уҳәап. Инапы ахьы аҧссоит, дуастоуп, анхара атәы идыруеит, ауаа рахь днагоуп. Заҟа@ идыргалахьада, аха иара макьана зегьы мап рцәик‘уеит. Аха, ибдыруазеи, инасыҧ зирҧшуаз бара бзы акузтгьы?..»

Очамчыра араион Ткуарчал акытаҿы инхо Решь Аргун (хын@ажәижәаба шыкуса реиха ихытцуеит) иҳаиҳәеит иара наб Ҳалыл — абжьыуаа рҿы иуа@ышьалеи ихатцашьалеи ибзианы еицырдыруаз — аҧхәысаагара аамта данцагылаз, игуҧьпы игуаҧхаз аҧхәызба лан лҿы лыҧха ҧхәысс диҳәарц дышпеиз. Аҧхәызба лан дамыстахылтцшьтран, дызмазгьы акыр знапы иакыз их@ын. Убри аамтазы уи акытаҿы чарак ыҟан. Аҧхәызба лан Ҳалыл ихатцашьа ҧылшәарц ачараҿы инапаз, ишаанагара иҟаз ацә шгылоу иузшьуазар сыҧхә уара дукунагоуп ҳәа иалҳәеит. Ҳалылгьы ниҭахыз уи акун: ацә шгылоу изымшьуа дыҟазма, иаҳәа аатиццаан, ахудапара шыҟаз иандәыкуитца, ахы ахагылазамызшәа инахҟьеит. Аҧхәызба лангьы Ҳалыл иеил-

ҟьара, иласра агура анылга, лызбаб уи итара дақушаҳатхеит.

Аха ас еиҧш иҟоу аҽырҧштәқуа зынза имаҷын аҧсуаа рҽы шықусы ҩынҩажәижәаба, шәышықуса раҧхьа.

Ақьаҧьариа дрыбжьамкуа аус ахьыҟарымтоз аҧсуаа убриаҟара ирылаҽны иҟоуп, урт аурыс ҳәсахуҷқуа аныргуаҧхогьы ақьаҧьариа дрыбжьазар цәгьа ирымбо ианыҟаз ыҟоуп. Иаҳҳәап, шықусы ҩажәижәаба раҧхьа, Гудаута араион Бомбора ақытан инхоз, Ленинград атара зтоз Г. иара курскаҟны идтәалаз аҧҳәызба бзиа даниба, ианеигуаҧхеибашьа, бсыцца ҳәа леиҳәаанза лаҳәшьа длыҳәеит ран иларҳәарц лыҧха бзиа дшибо, диццарц шитахыу. Аҧҳәызба лаҳәшьеи аҷкуни ан лҽы инеит. Иара, маҳәра уа, ихы ларҟуны дтәан. Игуаҧхоз аҧҳәызба лаҳәшьа лан илалҳәеит абри аҷкуи лыҧха (лара лаҳәшьа) дшигуаҧхо, ҧҳәысс дигарц шитахыу. Аҧҳәызба лан, аҧсуа тас ҳәа иҟоу усгьы илыздырамызт аҟынтә, ҧхьаҟа илымаҳәхараны иҟаз аҷкун диабашьит: «Узакутә арҧысузеи уара, сызбаб дхыхны бсыцца ҳәа узламҳәозар? Уара уеиҧш зҽы еилымго арҧыс иоума сара сызбаб дзыкунаго?» Абри ааматазы сан сускуа зегьы ытцалырбгоит лгуахун, акьажыҳәа атәыуара далагеит аҧҳәызба (ларгьы иара бзиа дылбсн). Ан; ари анылба, дақушаҳатхеит лызбаб хатда лышьтра.

Уажәы ааигуаза Очамчыра араион Тҟуарчал ақытан инхо Сарапион Аргун ҧҳәысс иигарц иитахыз, бзиа иибоз аҧҳәызба лан лахь (Ҧақуашьҟа) иныкуршэны дцеит. «Уара, аламысда, ишҧыкуу быҧха дсыт ҳәа сара сҽы ушааз, егьшҧаугуаҧьзеи?» — лҳәеит аҧҳәызба лан, аҷкун иааира ҷьашьаны. Егьа ус акузаргьы, аҷкуни аҧҳәызбеи бзиа иахьеибабоз иабзоураны, урт еи-



оагоит. Аҧҳәызба лан лыҧха длымбакуа лзычҳауам, ҩба лымаҳо иахьа уажәраанзагьы длымбац, «быҧха дсыт» ҳәа игуаҧьны лара лҽы дахьнеиз дахырҟьаны.

Иахьа уажәраанзагьы, аҧсуа қытаҽы аҧҳәызбеи аҷкуни ақьаҧьариа дрыбжьамкуа аус ахьыҟартцакуаҩоу усҟак ирацәам. Дара еибадыруазаргьы, еихуаҧшьаазаргьы.

## АНАПЕИМДАХЬ

Хыхь иаҳҳәеит аҧҳәызба лаб қьаҧьариас дышзыкамло атәы. Иагьа ус акузаргьы, аб игуаҧхаз арҧыс иҧха даниитогьы ыҟоуп. Аҧсны ареволиуциа ҟалаанза Тагуагуа ҳәа Ҳаразиак — Гуҧ ақытан дынхон — иасцәа даарылаҧшны, Хуршьыт Лагулаа ихы иқукны ҩаиитит: «Уара даара усгуаҧхоит, арҧыс, сыҧха дугозар дустоит». Арҧыс (Хуршьыт Лагулаа) дыҧхашьап иаразнак атак изымҳәеит. Аҩныҟа данца ашьтахь, дсыкуаша акуадыр ақутцаны иааитиит, иуҳәаз сақушаҳатуп, абригь ҳамтас инастиуеит ҳәа аанарго.

Иахьатәи аҧсуа быргцәа, дара зхааныз рабацәа ркынтәи изараҳахьаз ала, ирҳәоит анкьа арҧыс игуаҧхаз аҧҳәызба изакузаалак акы (матәарк) лыкуиршәуан, илгудитцон ҳәа. Нас уи аҧҳәызба, аҷкун дылгуаҧха-дылгуамҧха, мап ицәкра азин лымамзаарын. Иҟалап, иахьа уажәраанзагьы аҧсуаа «ахылпҧакаршәра» ҳәа изҷу убри иахылтцзар. Иахьагьы зны-зынла, аҷкун бзиа иибо аҧҳәызба данлышьталалакь, ирҳәоит «иҧшааит ахылпҧакаршәырта» ҳәа (сиҳаразак арҧыс данырғуамҧхо).

Аетнографиатә материалқуа изларҳәо ала, ажәы-

тәан Самырзаҟан иҟан абри аҩыза атҵас: ажәлар еизаны иахьыҟаз, зегьы ишырбоз ауҵкун ихылҧа ыршәны игуаҧхоз аҧҳәызба илгудитҵон. Убри ашьтахь аҧҳәызба, илтахха-илтахымха, ахылҧа лгудызтҵаз ауҵкун дицҵар акун.[1]

Анкьаза зны аҧҳәыс дызҳәаз ауҵкун иҧҳәыс аҩныҟа лгара дакуитҳон ачма ҳәа аҧсуаа зышьтаз анишәалак. Ачма ҳәа изышьтаз малзар ҟаларын, аха хатала изакутҵәкьаз иахьа азәгьы игуалашәом. Изгуалашәакуоыҟоуп, ҧҳәыс дызгаз ауҵкун ачма зитоз аҧҳәызба знапатҵаҟа дыҟаз атауад иакун ҳәа. Иишәоз аҧара, араху ухәа ракун.[2]

Ачма азбаху атоурых аҧсуаа убриаҟара ирхаштит, уи еиҧшыз Нхыц Кавказ иқунхо ажәларқуа рҵасқуа анеилыркаалак иҵьашьаны иахуаҧшуеит. Леуард Куркунаа (Тхьына ақыта) иҳаиҳәеит, арра даныҟаз дзыкушәаз хтыск. Арра ицҟаз аварецк ҧҳәысс иигараны иҟаз лаб 15 уасеи аҿыуардын ҩ-ѳык атаҳәаны изыишьтызаап иҧха диитарц азыҳәан. «Ҧҳәыс зынза дааимгар иабаргуз!» — иҳәеит Леуард изызырҩуаз.

Ажәытәтәи атҵас — анапеимдахь (анапеимдахьа) аимдара, ҳәарас иатахыузеи, акырҵьара аҿыҧсахны инхеит иахьа уажәраанзагьы аҧсуаа рҽы. Ажәа «анапеимдахь», «анапеимдара» аҟынтән наауазар ҟалап. Абжьыуаа «анапеимдахь» «ашьана» ҳәа иашьтоу ыҟоуп.

---

[1] **Ш. Д. Инал-иҧа.** Афольклортә-етнографиатә материалқуа, 1959 ш. АБНИИ архив, афонд 1, № 259.

[2] Ачма атәы инеицыхны далацәажәоит **Ш. Д. Инал-иҧа** иусумта «Очерки по истории брака и семьи у абхазов» аҟны, Аҟуа, 1954, ад. 64—68.



Ауҵкун ҳамтак аҳасабала иитиуа иахьзуп «аматырбага» ҳәа. Ш. Д. Инал-иҧа аматырбага ачма иахутакны иҧхьазоит.[1] Ауҵкун ачма иахутакны аҧҳәызба лтаацәа иритоз аматырбага ҳәа иҧхьазан: абхуа иитоз аҿыкуаша, ашхуа илызирхиоз аматәа-ҩытәа уҳәа убас егьыртгьы. Имаҳәхараны иҟаз ауҵкун аҳамтакуа иабхуа изыиаитиуан, нас акун аҧҳәызба лыҩны даннеиуаз. Ас иаыҟаз анкьа акун. Аха ари атагылазаашьа аҿаҧсахит. Абхуараа амаҳә данынарышьтуа ауп уажәы уи урт ахамтакуа анрызнеиго. Атҵас аҿаҧсах-цыҧхьаза аматырбага атҵакгьы аҿаҧсах'уан. Уи уажәы иаанаго анапеимдахь атироуп. Ари анапеимдахь, хыхь ишаҳҳәоз еиҧш, ажәытәан иатҵанак'уан аҿы, ахьыматәакуа уҳәа убас егьыртгьы. Урт ауҵкун аҧҳәызба лтаацәа ирзишьтуан ҧҳәыс дааигаанза фымз, бжьымз шыбжьаз.

Уажәы аҧҳәызба аҿа анылдырҳәо илыртоит лызынматәа, амацәаз, нас ауҵкун ипатрет. И. Х. напеимдахьас И. Т.-ҧха илзитиит лызынматәа злытцрыз аба, асаат, ипатрет. Лара иара изаалтиит асаати, ачабреи, лпатрети. Аҧҳәызба лтаацәа анапеимдахь анрыдыркыла иааиагоит дара рыҧха лхатацара ишакушаҳату. Анапеимдахькуа анеимырдо ауп рчара аҿҳәарагьы анҧыртцәо. Анапеимдахькуа уеизгьы-уеизгьы ачара аҿынза итцәахны ирымазароуп. Издыруада атацаагацәа атаца дыргарц ианнеилакь ҷьара еилибамкаарак ҟалар, атацаагацәа анапеимдахь ршаҳатгас ицәырыргоит. Акьаҕьариа ианакузаалак тацаагара дцоит, аҧҳәызба лтаацәа мап ркыргьы, уигь шаҳатҩык иаҳасабала дыкугылоит.

Аҧсуа ҿарацәа рыхутак анапеимдахь мацара иакуу-

---

[1] **Ш. Д. Инал-иҧа.** Иарбоу аҩымта, ад. 67.

шаҳаҭым. Ҭхьына ақыҭаҽ инхо Х. С. анапеимдахьқуа Тҟуарчал ақыҭантәи аҧҳәызба Л. А. ианылзиҭи, уи иара аҷкун ихаҭеи лареи еицәажәаны аҽа еибырҳәар еиҳа еиҕьылшьан, анапеимдахьқуа лырхынҳәит. Абри ашьҭахь Х. С. иқуршәны дцеит Тҟуарчалҟа. Уаҟа аҧҳәызбеи иареи еицәажәаны аҽа еибырҳәеит.

Аҽа еибызҳәаз аҷкуни аҧҳәызбеи ирыхуҭоу рацәоуп. Аҽа зҳәаз аҧҳәызба, аҷкун ажәа анилҭа аҽны инаркны «дҳәаны дтәоуп» ҳәа илышьҭоуп. Аҧҳәызба дҳәаны дзызтәоу аҷкун арра дцозар, уи дхынҳәаанӡа уеизгьы-уеизгьы дизыҧшыроуп лара. Аҧҳәызбеи аҷкуни аҽа еибырымҳәацзааит аҭахызар, аха ус дара бзиа еибабо ишыҟоу иара аамҭала ҵьара данахнагогьы, иара дхынҳәаанӡа лара дыҧшыроуп. Мамзар урҭ зыжәлантәқуоу аиҕара рыбжьалар ҟалоит. Араҟа ҳара иаабоит аурыс қыҭа аҧсҭазаараҽ иаҳҧыло ахҭыс иаҽагылоу аҭагылазаашьа. Иаагап ақыҭа Вириатино. Уаҟатәи аҳәсахуҷқуа зыцныҟуоз аҷкунцәа арра ианцалак, урҭ раара иазымҧшӡакуа дара хаҭа ицоит, избан акузар, аҷкунцәа аныхынҳәлак ихьаҧшны урҭ ирыхуамҧшыр ҳәа ишәоит. Аҷкунцәагьы арра аҟынтәи ианыхынҳәлак уахь ицаанӡа изыцныҟуоз ажәхьеит ҳәа иагьрызхьамҧшӡакуа, иаҳа иҽоу аҳәсахуҷқуа ааргоит.[1]

Иҟан аамҭак, аҧҳәызба илҭиз ажәа мап ацәкра азин зынӡаскгьы ианлымамыз. Усҟан аҧҳәызба лажәа аалырҳәыр анлылшоз, ажәа зылҭаз аҷкун данақушаҳаҭыз акун. Аҽа зҳәаз аҧҳәызба лажәа аарҳәра «аҽаарҳәра» ҳәа иашьҭоуп. Ҳазҭагылоу аамҭазы аҧҳәызба илҳәаз ажәа (лҽа) мап ацәылк'уеит, ажәа зылҭаз

[1] «Ақыҭа Вириатино анкьеи уажәи». Москва, 1958, ад. 226.



аҷкун иашаҭәҟьаны дшаҧсам, дышҽеим ажәа анилҭа ашьҭахь еилылкаазар. Аҷкунгьы мап икыр илшоит иҳәаз аҧҳәызба дшыцқьам еиликаазар, ма лыҭҿа ҽеимзар, ажәакала, ажәлар рҽы лыпату ыӡхьазар. «Дҳәаны даанижьит», — рҳәоит абри еиҧшу ахҭысқуа аныҟало. Анкьа аҧҳәызба илҭиз ажәа мап анацәылклак (лҽы анаалырҳәлак), ахьмыӡҕ злыргаз аҷкун иҭынхацәа ма иҿызцәа иакум лзырур ҟалон: лхы-лҽы дырҽаасҭон, лыхцәы хырҭәон, лашьцәа ма луацәа иакумк рзыруан. Иара уажәыгь мап зцәыркыз аҷкун ахьмыӡҕ игеит ҳәа иахуаҧшуеит, иаргьы иахьынӡаилшо ала ихьмыӡҕ ихыихыртә дныҟуоит.

Очамчыра араион Г. ақыҭан инхоз аҧҳәызба С. Б. ажәа лниҭеит ҷкунак. Лара уи аҷкун иҟаиҭаз ажәа дақушаҳаҭхаанӡа аҽаӡәгьы ажәа лниҭеит. Ашьҭахь ажәа лнызҭаз аҷкун аҽа иалҳәеит С. Б. Ари даара игунигеит аҧхьа ажәанҭара ҟазҭаз. Егьи аҷкуни иареи анеиқушәа, ажәа ааимаркын аҧхьа ажәанҭара ҟазҭаз ҳәызбала дисит аҽа зылҭаз аҷкун. Ари аҿыза ахҭыс аныҟала, С. Б. даалаган урҭ аҿыҵьагьы мап рыцәкны аҽаӡәы диццеит.

Анкьатәи аҧҳәысаагашьақуеи уажәтәи аҧҳәысаагашьақуеи, ҳәарас иаҭахыузеи, акырҵьара иахьеиҧшқуам ыҟоуп. Аха, иага ус акузаргьы, иахьагьы аҷкуни аҧҳәызбеи бзиа еибабаны хаҭеи ҧҳәысси еибагозаргьы рыцҳарас иҟалаз, зны-зынла знык ма ҿынтә еибабахьоу мамзаргьы зынӡаск еибазымдыруа аҷкуни аҧҳәызбеи рынасыҧ дара аламырхуӡакуа рҭаацәа ианырӡбауа ыҟоуп. Аҷкун ус наҧшыхақу иибахьоу аҧҳәызба дизырҳәоит. Ҧҳәысс данигалакь ашьҭахь ауп иҧҳәыс дзакуҭәҟьоу анеиликаауа. Ас еиҧш аҧҳәысаагашьа апатриархалтә шьақугылашьа иақунагон, аха уи иахьатәи

хаҧсҭазаара иацәтәымуп. Ажәытәан аҧсуа ҷкун иарҧысра аӡәгьы длықумшәаӡакуа имҩаҧысуан. Уи иааигоз аҧхәыс иара изын раҧхьа иибаз аҧхәыс лакун. Иара убасҭәҟьа иҟан аҧхәызба лҭагылазаашьагьы. Акьаҕьариа иажәа хыркқуа рыла акун, аҷкун иҧхәысхараны иҟаз аҧхәызба дзеиҧшраз злеидыруаз, лара аҧхәызбагь убри иажәақуа рыла акуӡан илхаҭахараны иҟаз дшылдыруаз. Аҷкун изырхәоз аҧхәызба илеиҕьу аҧхәызба знымзар зны адунеи дықунагалахьеит хәа игу иагьаанагомызт. Абас еиҧш ала еиднагалаз шәҩык рахьтә ҧшьынҩажәижәаба ҭаацәара иманшәаланы рыҧсҭазаара мҩаҧыргон. Ҳазҭагылоу аамҭазы аҭагылазаашьақуа рҽырҧсахит. Уажәы аҧсуа ҷкунцәа ақалақь ахь ицоит, иаауеит, арратә маҭура рхыргоит, ажәакала, аҧсҭазаара еиҳа иагулҧшны ирбоит. Анкьатәи аҧхәысаагашьақуагьы рымч куадахеит. Аҽар злахуаҧшуала, анкьа еиҧш аҭаацәара иаланагало рахьтә ҧшьынҩажәижәаба ҭаацәа ракум, ҩынҩажәа ҭаацәа реицҟазаара зманшәалахом.

## АҬАЦАДГАЛА

Аҧсуаа рҽы ачарақуа ианрысакьаҳәымҭоу аҩқуа анҭарҭәалак, аҽаҩрақуа анҭаргалалак ашьҭахь ауп. Иаҳҳәап, аҭаца уаанӡа дааргазар, усҟан иаармаҷны чара хпыҽк руеит. Ачара ду руаанӡа, ҽыц иаанагаз аҭаца даазгаз иуацәеи иҭынхацәеи рыда аӡәгьы лхы илмырбароуп. Лара ҵьаргьы дымцароуп, дмаароуп, ачара ду аан ауп уи зегьы данырбо. Иара уажәыгь бжеиҳан, ачара ду аура иазыҟаҭамзар, аҭаца аамҭала аҷ-



кун иуацәа (еиҳараӡак иан лышьҭрахьтәи иуацәа) рҽы ддыртәоит. Уи «аҭацадгала» ҳәа иашьҭоуп. Аҭаца ҵьара ддыртәон аргама даныргогьы, маӡала даныргогьы. Маӡала ҧхәыс данырго уи ддыртәоит зегь реиҳа изыкугуҕ'уа рыуак иҽы, нас аҧхәызба лҭаацәеи аҷкун иҭынхацәеи ауаа рыбжьалоит, иаанбагоит. Аҭацадгалара аҧсуаа рҽы даараӡа акрызхыҭуа қьабзуп ҳәа уаҩы иҧхьаӡартә иҟоуп.

Ҳазҭагылоу аамҭазы, аҭаца дышиашоу лхаҭа иҩны данааргогьы ыҟоуп, нас рҽырхианы ачара руеит. Аҧхәызбеи аҷкуни бзиа еибабозар, ҽа еибырҳәахьазар, аҷкун иҭаацәа ачараура иазхиамзаргьы дигар ҟалоит. Насгьы аҧхәызба леихраҭарагьы уаҩ дахыццакӡом.

Аҧхәызба хаҭа дцеижьҭеи ҧыҭк анҭлак ашьҭахь (ҩба-хҧа шықуса аныбжьысуагьы ыҟоуп), лҭаацәа амаҳә данынарышьҭуа ачара уны рыҧхагьы деихрарҭоит.

Аамҭала аҭаца ҵьара лыртәара ақьабз иаҭахым акы аҳасабала, мап ацәызк'уа рхыҧхьаӡара рацәаҩуп. Иахьатәи аамҭа иааӡахьоу ауаа, иаҧсам аҭаца зны ҵьара дыртәо, уа даршьцыло, нас еиҭах аҩны дааганы аҷкун иҭаацәа дрышьцыло лыргуамҭра ҳәа ирҧхьаӡоит. Убри аҟнытә, уажәы иаазқулаз ачарахь зхы ыҟаӡам аҭаацәа шымгуҕӡо рыҷкун рыҩныҭәҟьа данааиго ыҟоуп.

Очамчыра араион Ҭхьына ақыҭан 1960 шықусазы аҭацадгала ақьабз раҧхьаӡа «еилеигеит» Х. С. Уи иааигараны иҟаз иҧхәыс, дара ачара рҽаназыҟарҭоз аламҭалазы, хаҭа ирымоу иаҳәшьа лҽы ддыртәарц рыӡбеит иҭаацәа. Аха иара имуит. Х. С. иҽырҧштәы иқуныҟуеит иара уи ақыҭан инхо аӡәырҩы.

## АЧАРА АҽАЗЫҚАҬАРА

Ацәыббра мза (сентиабр) анҭәамҭаз ақыҭақуа рҽы аҩҭаҭәара иалагоит. Амаҷар фҩы лаҳа-лаҳауа уахьцалак иуаҳауеит. Усҟан ауп аҳәсахуҷқуа рзы ахаҭацара ианасакьаҳәымҭоу. Аҳәсеибацәа хаҭа ианцалакгьы ҟалоит, урҭ рчара усҟак еиҭыхны ируӡом. Ажәакала, ачарақуа рура иалагоит абҭара мза (октиабр) анҭәамҭазы инаркны. Усҟан аҽаҩрақуа реиҳарак ҭагалоуп, аусурақуа маҷхоит, ачараҽ иаарыҧхьо асасцәа ирҽарҭаша-иддыржәша рацәоуп.

Ҳәарас иаҭахыузеи, ачарақуа аҽаҩрақуа ҭаргалаанӡагьы, ианҭаргалалак ашьҭахьгьы иҟарҭоит. Аха ақыҭақуа рҽы ақыҭанхамҩатә усурақуа ирыхҟьа, аҽакы иахҟьа, иаҳарак ачарақуа аныруа хыхь иаҳарбаз аамҭазы ауп. Ақалақь аҽы акузар, уи ақьабз «еиларгахьеижьҭеи» акыр ҭуеит. Араҟа аҽар ҧҳәыс дааргоит иӡнума, иҧхнума ҳәа имҧшӡакуа. Аха ҽаҩраҭагалан — ақыҭаҽы аҩқуа анҭарҭәалак, аусурақуа анмаҷхалак ашьҭахь, уаҟа зҭаацәа нхо инеиҭыхны ачара рзыруеит.

Ачара зуа аҭаацәа ачара аҽазыҟаҭараҭәҟьа иалагоит ҩымчыбжьаҟа шыбжьоу. Аҭаацәа рхала мацара ачара рҽырзазыҟаҭом. Ачара зуа руацәеи, рҭынхацәеи, еиҳарак ргулацәа — излатәоу рҳабла рыцхраауеит ачара архиараҽы. Ҵьоукы амҽи-амцеи дырмазеиуеит, аҽа ҵьоукы аӡлагарақуа рҽы ачара иазхаша аҵьыкуреи рлагоит, аҽаҵьоукых ашьаҧа дыргылоит. Ачарақуа еиҳараӡак сабшалоуп ианыруа, аха ашәахьа инаркны уи архиараҭәҟьа ҩнапыкла иалагоит. Ашәахьеи, аҩашеи, ахашеи аматәа-ҩыҭәа рыӡәӡәоит, ируанҭоит. Аҩны, ашҭа уҳәа икеикеиуа идрыцқьоит. Аҧшьашаҽ-



ны ашьаҧа ҟарҭоит. Уажәы ашьаҧа шыҟарҭо аҧсуаа рчараҽы иҽыцу акоуп. Ажәытә ашьаҧа ацынхурас ашын, аҧсаӡ уҳәа ирылхны «аршәшьыга» ҟарҭон, нас убри аҩнуҭҟа иаабац атәарҭақуа арҭон. Аха иахьагьы иагуалашәо ыҟоуп ачарақуа хыбрада ианыруазгьы, ачарауаа абҧьынҭә илатәан акранырфоз-акраныржәуаа. Еишәасгьы ирымаз арабҧьы, ма ахьацабҧьы акун. Ақыҭақуа рҽы ацуныҳәақуа ахьымҩаҧыргоз збахьоу ихаҽы иааигар илшоит ари ачара зеиҧшраз.

Уажәы ашьаҧақуа ҟаҭаны ауп ачарақуа шыруа. Ашьаҧа «аҭӡамцқуа» дырхиоит еиуеиҧшым акыдыршаылақуа рыла. Ашьаҧа акыр иаузар, аҭаларҭа агуҭаншәа иарҭоит, иаумзар, — аҭаларҭақуа ахаҽи аҭыхуаҽи иарҭоит. Ашьаҧа «аҭӡамцқуа» рзааигуара аишәақуеи атәарҭақуеи ҟарҭоит. Аҭәарҭақуагьы аишәақуагьы қьаад шкуакуала ихырҟьоит. Ашьаҧа ахы инаркны аҭыхуанӡа афымца бжьырдоит. Ашьаҧаҽгьы ашҭаҽгьы ауха шаанӡа афымцалашара каҷҷоит. Ашьаҧа аҩныҭҟа ауаа дыртәаанӡа акино анддырбо ыҟоуп. Арадио, ауаа акрахьырфо-акрахьыржәуа ашьаҧаҟны инарымгаргьы, аҩны абарҭаҽы, ма аҳәаҽы астол иқургыланы, зегь арлахҽыхыртә, апластинкақуа ахаҭаны, абжьы рдуны ашәа адырҳәоит. Хыхь ишазгуаҳҭаз еиҧш, ашьаҧа ҧшӡахарц азы ирылшо акгьы агрыжьуам. Ашьаҧа еиҳаракгьы идырҧшӡоит ачара аныруа ашыкус ҽыц аламҭала акузар. Ҳ. Б.-и С. Х.-и Гудауҭа араион, Блабырхуа ақыҭа рчара аан (1962 шыкуса, декабр мза 29) ашьаҧаҽы хуҩы-хуҩы рыбжьара аиолка хуҷқуа рхпаны аишәа иқугылан.

...Ахуаша аҽны аҩныҳәсақуа, агулацәеи-азлацәеи рыцырхырааны ачашәқуеи, ахаа-мыхааи рзы амажәа дырхиоит, акутқуеи ашәишәиқуеи ршьуеит. Анкьа, ач-

уанқуа анырзымхоз ишыҟарҭоз еиҧш, абысҭа заанаҭ ируӡом, ашьтәақуагьы шьны акуац ржәӡом. Абысҭеи акуаци ауаа андыртәо аламҭалаз идырхиоит.

Ачара иагыу-иабзоу аматцуцәа иандырхиалак, ишаанагара иҟоу цә-ҟатак шьны ашьаҧа агуҭаҭәҟьа илахатәаны иазгуарҭоит ачара архиара ишалгаз. Ачара анеилгалак ашьҭахьгьы абас ҟарҭоит аматцуцәа.

Ачара аҽазыҟаҭарахь иаҭанак'уеит ауаа рааҧхьарагьы (ачара раҳәара). Ш. Д. Инал-иҧа аҧхьа днаргыланы ирацәаҩны авторцәа изларҳәо ала, ажәытәан ҧҳәыс даазгоз аҷкун аӡәы иҽала ажәлар реизараҽы ирылеиҳәон абрыгь-абрыгь ҧҳәыс дшааиго, ачара шимоу ҳәа. Абри заҳаз зегьы ачарахь иаар ҟалон, уаҳа хәара рҭахӡамкуа. Уажәы ичаразаргьы иҧсхуразаргьы хаҭала изарымҳәаз днеир ҧхашьароуп. «Иҧшӡам, иаҧым ус аҟаҭара!» — ҳәа ҳарҳәеит абжьыуаагьы абзыҧқуагьы. Ари аҩыза ақьабз аҧсуаа рҽы иҟоуижьҭеи акыр ҭуазар ҟалап, избан акузар, акрызхыҭуа аҭаҳмадцәа изларҳәаз ала, иааҧхьамыз асас ажәытәангьы иҽеимыз ажьыхуҭа — ашьапқуа имҭарҭон.

Уажәтәи ачарақуа рҽы ачара зуа риешьара зегьы ирарҳәоит, ргулацәа ирарҳәоит, рыуацәа ирарҳәоит. Еижәлантәу еигулацәаны реицынхара иахьа уажәраанӡагьы инханы иҟоуп аҧсуаа рҽы. Агулацәа рахьтә ачара рарҳәоит ирыжәлантәқуамгьы. Егьырҭ ақыҭақуеи, насгьы ақалақьқуеи рҽы инхо руацәеи, рҭынхацәеи, рдырцәеи уҳәа пату ақуҭан ачара рарҳәоит. Ачара аҟалара ҩымчыбжьа-хымчыбжьаҟа шыбжьоу ачара зарҳәараны иҟоу асасцәа рсиа ҟарҭоит.

Асасцәа рсиа аныҟарҭалак ашьҭахь, аҭаацәа зегьы еизаны иахуаҧшуеит, игуарҭоит ирцәынхаз, иргуаламшәаз аӡәыр ыҟазар. Абри асиа ианахуаҧшуа, ҧҳәыс



даазгауа уа дыҟазар ахуҭаӡам. Ақалақь аҽы инхо рҟхь аҧхьаратә блеҭқуа анырҭиуа ыҟоуп. Аҧхьаратә блеҭ риапы аҭарҩуеит аҭаацәа иреиҳабу, аҧҳәыс даазго иаии иаби.

## АҬАЦА ЛААГАРА

Ахулҧаз ачара иаҭахыу зегьы рхианы иҟоуп. Ҽаҩраҭаҭаланшьҭахь амшқуа кьаҽхоит, амрагьы заанаҭ иҭашәоит. Ачара зуа иашҭаҽ еизоит аҭацаагацәа. Урҭ акрырҽаҭа-акырдыржә амҩа иқуҭатәуп. Дара рымҩа харазар, ма иааигуазар ҟалоит, аха аҧҳәызба лыҩны ишиеиша, иштәаша-ишгылаша, ирҳәаша-ируша уҳәа иҟарҭаша рацәоуп. Ақьабзқуа ирықуныҟуаны рхы мҩаҧыргароуп.

Анкьа аҭацаагацәа рхыҧхьаӡара (аргама ҧҳәысаагара аап) ҩынҩажәижәаҩык рҟынӡа инаӡон. Урҭ ҽыжәлан аҽа қыҭак ахь ҭацаагара ҳәа ицон. Уажәы акузар, аҭацаагацәа рхыҧхьаӡара шамаха жәохуҩык, ҩажәаҩык иреиҳахом. Урҭ рахьтә аҳәса бжьҩык-ааҩык ҟалоит. Ҭацаагара ҳәа ицо реиҳараҩык ҧҳәыс даазго иҩызцәеи, иҭынхацәеи, иуацәеи роуп. Ҭацаагара ицо рсиа заанаҭ иҟарҭоит. Аҭацаагацәа реиҳабгьы заанаҭ данырх'уеит. Уи аҧсуа қьабзқуа ибзианы издыруа, иныҟузго, ақыҭаҽы апату зқуу аӡәы иакузароуп. Аҭацаагацәа зегьы ируалу нарыгӡаанӡа — аҭаца дааргаанӡа — аҭацаагацәа реиҳабы иихәо иахымҧакуа инарыгӡозароуп. Аҳәсақуагьы дара реиҳабы даналырх'уа ыҟоуп. Аҭацаагацәа дрылахууп ақьаҧьариагьы.

Зны-зынла ҧҳәыс даазго ихаҭа ҭацаагара дцозаргьы, уи аҧҳәызба лыҩныҟа днеиӡом, аиҳабацәа дрым-

бартә иҽыҭҷәахны адәахьы даангылоит. Ҽамырҭысы адәаҽы днымхарц азы иҩызцәа иху изааргоит. Иаагозар аҧсуаа ирзааигуоу ачерқьезқуа рплемиа ҭемырҟуаа (темиргоевцы), ари ақьабз аарҳәӡаны ауп ишыҟарҭо: урҭ ҭацаагара ианцо хадас ирымоу ҧҳәыс даазго иауп.

Иахьатәи аамҭазы ҭацаагараҳәа ицо реиҳараҩык ҽарацәоуп. Урҭ рҽеилаҳәа-рҽеилаца, игурҕьо-иччо, ашәа ҳәо амашьына ласқуа ирықутәаны ҭацаагара ицоит. Ҭацаагара амашьына ласқуеи, зны-зынла автобусгьы рыцны идәықурҭоит. Аҭаца дахьынтәаарго амашьына мҩа ыҟамзар ҽыла ицоит. Аҭаца дызлааргаша иреиҕьу аҽы рывакны иргоит. Уи аҭаца лаамҷыдрахаз аӡәгьы дақутәар ҟалаӡом.

... Аҳәысҭаҽы, аҩны азааигуара, ақыдқуа еиҽажьны амцақуа еиқурҭоит. Абысҭа зларуеи акуац зларжәуеи ачуанқуа ақыд дуқуа ирықургыланы амца рыҭарҭоит. Арҭ ачуан дуқуа рыла абысҭауреи акуацжәреи ахацәа роуп изуалу (аҳәса рымч ақухом). Амҳабысҭа дуқуеи амысҭхуагақуеи рыла абысҭа руеит...

Ҭацаагара ицо рыхьӡала ишаанагара иҟоу цәҟатак ршьуеит. Уи ақьабз акраҭанак'уеит аҧсуаа рҽы. Аҭаацәа реиҳабы ахаҭа иҧсы ҭазар, ацә ишабалак иршьӡом. Ацә ашаха ахаҭаны икыуп аҧа еиҳабы. Аҭаацәа реиҳабы ихылҧа ихыхны «хыхь иҟоу» диҳәоит абри зҽаҭахус иршьуа аҭацаагацәа ирманшәаларц. Абри ашьҭахь ауп ацә аныршьуа. Ажьыхуҭа дуқуа еиҽымхӡакуа иржәуеит. Аҭацаагацәа акрыфа-акрыжә амҩа иқулоит.

Аҭацаагацәа аҭаца аҩны дандәылырго атәы ҳазҳәо ҽырҧшык аагап. Аҭаца Ҧақуашьынтәи акун дахьыргоз (Очамчыра араион, нөиабр мза 1964 ш.). Аҧҳәыс дызгозгьы хаҭа ицозгьы аҭара ду иалгахьан, ақалақь аҽы инхон, аха аҧсуа қьабзла, аҧҳәызба ақыҭаҽы днымхонжьҭеи акры шҭуазгьы, лаб иҩнынтәи (Ҧақуашь ақыҭа) хаҭа дцар акун. Аҭацаагацәа аҭаца лгараҳәа аҧҳәызба лаб дахьынхоз ицар акун. Ҭацаагара ицашачи урҭ реиҳаби ахулҧазы аҷкун иҩны (Аҟуа) еизеит. Ҟакалк кны, рқьафқуа ааҟаҭаны, рмашьына ласқуа инарықутәан, Ҧақуашьҟа рхы дырхеит аҭацаагацәа. Урҭ ақыҭа иналалоны ақыҭаҽтәи аҷкунцәа ацәашьқуа рыманы асасцәа ирҧылеит, аҧҳәызба лыҩныҟа имҟьалакуа инеирц. Аҧшәма ачараҭәҟьа уны дишьҭырц акуааарын иҧҳаиҳаб. Ирхиаз аишәа агуҭаҭәҟьа аҭацаагацәа иртәеит, урҭ раҧхьа итәеит еиҳа инагоу аҧшәмацәа. Ҭамадас аҧшәмацәа иреиуаз аӡәы далырхын, аҩыжәра нап адыркит. Асасцәа ирҭахыуп ирласны игыланы аҭаца дыргарц, аҧшәмацәа ракузар, асасцәа заҟа ирзаанкыло иашьҭоуп. Ашацкыранӡа аҭаца дрырымҭар, дара ишрыхуҭаз иныҟуеит ҳәа ирыҧхьаӡоит. Ҩба-хҧа ныҳәаҽа анрылс ашьҭахь, аиҭбацәа ҩагылоит. Аиҳабацәа ракузар, ҧымкрада аныҳәаҽақуа реибаржәуеит, аҧшәмацәа хумаршақу асасцәа аҭәы рылырх'уеит. Асасцәа уи иазымгуаароуп. Абас еиҧшқуа раан, зны-зынла ианшалак ауп аҭаца дрыманы амҩа ианыкуло. Асасцәагьы аҧшәмацәагьы, егьа рыла аҩы еибаршьыргьы, урҭ ирҭахыу ачара ырҧшӡаны амҩаҧгароуп, астол архаароуп.

Аҭаца лдәылгара аамҭа анааилак, аҭацаагацәа реиҳабы иакумкуа, еиҳа иҽарацәоу уи дахьыҟоу ауаҭах аҽы инеиуеит. Аҧхьа ачамаданқуа адәахьы идәылыргоит, нас ларгьы дылбааргоит. Ашҭаҽы еизаны ишәаҳәоит, икуашоит. Аҧҳәызба (хаҭа ицо) лани лаҳәшь-

цәеи аҭәыуара иалагоит уи лдәылгамҭаз, ларгьы дҭәыуоит. Аҭаца дызҭатәоу амашьына иҭалоит ахаҭа-ҩызцәеи аҭацаҩызцәеи. Амҩабжараҿ ианнеилак, амашьынақуа зегьы аангылоит. Аҭаца дызҭатәоу амашьына аҟынтәи диаргоит дара ртәқуа зҭатәоу амашьынахь. Ҿыла аҭаца данааргозгьы, аҭацаҩызцәеи ахаҭаҩызцәеи рааигуара акумкуа, аҭацаагацәа дыргуларгыланы дааргон аҭаца.

Аҭаца лаагамҭазы ачараҿы атәара ада зегьы рхианы иҟоуп. Бзыҧын аҭаца лаагара иазымҧшӡакуа ауаа дыртәоит. Абжьыуаа рҿы аҭаца дааргаанӡа — дсасызаргьы даҧшәымазаргьы — аӡәгьы ддыртәаӡом. Аҭаца ҭхыбжьон, ма ҭхыбжьоншьҭахь дааргоит. Ачара ахьыруа ашҭа фымцала ирлашоуп. Аҭацаагацәа ақыҭа ианалалалак, аҭаца дшаарго ачарауаа идеилдыркаарц ахысра иалагоит. Аҩны иааиаанӡа, ҩышәҟа метр шыбжьоу амашьынақуа аанкылан зегьы ҭыҭуеит. Аҭацаагацәа ҿыла ианыҟоу акузар, иҿыжәымҭӡакуа ашҭа иҭалоит.

Аҧҳәызба амашьына данҭыҭлак, аҳәсахуҷқуа дыргулакны аҩныҟа идәықулоит. Аҭацаагацәа рыбжеиҳараҩык аҭацаагарашәа «Радеда» ҳәо аҭаца дызгулакны инеиуа аҳәсахуҷқуа ирыҧгыланы рҿынархоит. Ашҭа уахьынҭалоҭәҟьа ҳәсеи-хацәеи аҿари еизаны ишәаҳәо, икуашо аҭаца илҧылоит. Аҭацаагацәа рыхуҭак аҧхьа ашҭа иҭалоит, урҭ рышьҭахь аҿар дыргулакны аҭаца дааргоит. Усҟан егьа уҿазҭәылхны аҭаца улыхуаҧшырц уҭахызаргьы, лхы-лҿы убаӡом. Уи илхаршәуп акасы. Ачара еилгаанӡагьы акасы шылхаршәыц илхаршәуп. «Уа лара дыбзиоума?» — рҳәоит ашәаҳәацәа рыхуҭак. «Дыбзиазар ҿыхтын дубап!» — рҳәоит егьырҭ.

Аҭаца аҩны дыҩнаргалаанӡа аҭацаагарашәа еиқу-



ҭаахом. Абжьыуаа рҿы аҭаца данаарго «Радеда» анаҩ-ҩанҭы ирҳәоит «Оо-рера-ооҳо-ҳои» ҳәа аҭацаагарашәа.

Абжьыуаа рҿы аҭаца данаарго аламҭалаз ланхуа, ма ланхуҧҳа еиҳабы, мамзаргьы «зымышьҭа бзиоу» аҿа-ҧҳәыск аҭаца дылҧыланы аканфеҭ лҿалҭоит — лыбз «хааны» дҟаларц азы. Аҿа ҷьоукы ирҳәоит абри аҩна-ҭаҿы лыҧсҭазаара хааны имҩаҧысырц азоуп ус зыҟар-ҭо ҳәа. Абри ашьҭахь аҧара-ҿырп (араӡын ҧара ҳәа изы-шьҭоу) лықурыҧсоит. Нас аҭаца амаҭурҭахь дыҩнага-ланы ашылеи акутаҕьи зну асаан лдырк'уеит. Асаан иа-ну ашыла ҧсаҟьаны аҩны иҩналыҧсароуп. Уантәи аку-таҕь шылкыу акуасқьахь дхагаланы уаанӡа иалхны иҟоу ауадахь днаргоит. Уа даннаргалакҭәҟьа ҷкуна хуҷык лшьамхы дықудыртәоит — ларгьы аҧхьа илоуа ахшара дыҷкунахарц азы. Ачашә лшьамхы иқуҧыр-куеит... Абри ашьҭахь аҭаца маҷк лыҧсы лшьарц аҭа-цаҩызцәа лызныжьны зегьы ауада идәылҭуеит.

Бзыҧын акузар, абжьыуаа рҿы еиҧш, аҭаца лаа-гамҭаз ахаатәы лқьышә иқуркӡом. Ус ашәа ҳәо абжьы-уаа рҿы еиҧш, аҟамақуа еиҿакшо аҩны дыҩнаргалоит. Аҟамақуа анеиҿармыкшогьы ыҟоуп. Аҟамақуа зкыу руаӡәы иҟама хыхь ирханы дгылоит, егьи — аҭаца лаҧ-хьаҭәҟьа иҭеикшоит. Ас еиҧш аан, аҭаца ашәхымс да-хьымсӡакуа дшыҩнало еиҧш, аҟамагьы дахьымсроуп ашьаҿа анеихылго... Ирҳәоит анкьа аҭаца ашәхымс да-хысны аҩны дахьыҩналоз, алаба шьҭарҭон ҳәа. Уи зы-ҟарҭоз — аҭаца алаба дахҟьашоу дахымҟьашоу — заҟа лгулеану еилыркаарц акун. Уажәы ус ҷьаргьы иҟар-ҭаӡом. Иахьазы аҭаца аҟамақуа еиҿакшо дшыҩнарга-ло еиҧш акун, анкьа амҳара дшыҩнаргалоз. Иҧсхьоу рыҧсцәа ашә илагылоушәа ауаа рыхдырраҿы инханы иҟан. Ашәи ашәхымси рҿы ауаҩы иҧсы ыҟоушәа ауаа

рыхдырраҽы изынхаз уи ауп, анкьаза атаацэараҽы ауаҩы данықслак иҧсыжра ахьыҟартцоз аҩны уахьындэылтцуаз акун. Ашэхымс аламкьысразы амцхатцара ажэларкуа рыхдырраҽы ааигуанза инханы иҟан. Иара убри азы акухап аҧсуаа рҽы атаца аҩны даныҩнаргало ашэхымси ашэи дыркьысыр зыҟамло. Аҧсуаагьы ашэхымс аҽы алаба зыцътартцоз, атаца уа дахысны дызцар, ашэхымсгьы даламкьысит ҳэа ргу иахьаанагоз акузтгьы.

Аилкааҩцэа ҧытҩык злахуаҧшіуала, атаца данаарго ахысра иҟартцо зыхҟьаз амтцарсроуп. Е. Қагаров излеиҳэо ала, аҧсымыцкьацэа «дыршэарц» азы ауп изхысуа.[1] Ажэытэтэи абырзенцэа рҽы аҧсымцкьацэа зладыршэоз аихакуа реинҟьабжь акун. Акьырсиантэ епохаан, Амрагыларахьтэи Европа ауахуама асаркьалкуа рҽы «аҩыстаацэеи аҧнышцэеи шэеимпы» ҳэа анырцон.[2] Аҧсуааи иара убас егьырт ажэларкуеи амш аныршьо рхы иадырхуазом аҳэызба, аиха, аигушэ, амаркатыл, агур уҳэа аихатэлыхкуа, избанзар, аҧсымцкьацэа рнапыҟумшэышэкуеи ршьапкуеи «хыртцэар ҟалоит». Атаца акамакуа еиҽакшо аҩны даныҩнаргало (урт наҟаакгьы ицҳауеит) аҧсымцкьакуа уи иацэшэаны «изыҩналазом». Зцэа зтэым аҧҳэыси ҽыц ииз ахучи аҧсымцкьакуа рҟынтэ «ихьчахарц» азы рыхчы аҳэызба ма амаркатыл атцартцоит...

...Атацаагацэа рзы хазы аишэа дырхиоит, хазгьы идыртэоит. Егьырт зегьы ашьаҧаҽы идыртэоит. Ари абзыҧкуа «ачара кьаҽ» ҳэа иашьтоуп. Ачара кьаҽ зхы алазырхууа ауацэа гуакьацэатцэкьеи агулацэеи роуп.

---

[1] **Е. Қагаров.** Состав и происхождение свадебной обрядности. СМАЭ, т. VIII, 1925 г., стр., 165.

[2] Иара уака, ад. 154—155.



ачара ду идырҩаеноуп ианықоу. Абжьыуаа рҽы акуҽ, ыжь ишаххэаз еиҧш, ачара захэоу зегьы асабшаҽи ҩыоит, атаца данааргалак зегьы дыртэоит. Бзыҧан ачара ду амоыша аеноуп ианалготцэкьа, аха уака атаҽй мацк аҧсеивгаха лоуеит ашьыжь — итэаз анеимыцгьан ргьырт ааиааизеи.

Ачара силгааиза, лееилаҳэа-лееилаца, зышьхуа ҳарашьу ашьатцатэқуа лышьацаны, акасы лхаршэны агыдара даара иуадаҩуп атаца лзы. Убри акнытэ, иззымчқуа, ыҧсы маҷхо атацагьы дубап. Очамчыра араион отец иалргаз атаца Б. А. уахыки-енаки ашьатцатэы ҳаракуа лышьацаны дахьыгҽагылаз лзымычҳазт, ахаршэшэкоп рыла ишабоз лыҧсы маҷхеит.

Ацарақуеи, аныҳэарақуеи, акьабзқуеи ирызкыу агурқуа раан ауаа ҷапҧьон ажэытэза аахысгьы. Иаҳҳаиҧ, ауриақуа қьабзк уатцэы инарыгзозар, аҷкун уаха лыҧзом, избанзар, уи аҧсымыцкьақуа «иҳалар» ҟалоит ҳоа ирыҧхьазоит.

## АМҲАРА

Зежэтэи ашэышықусазтэи авторцэа Ф. Торнау, Ажэанба, К. Маҷавариани, урт рышьтахьтэи авторшиазгуарто ала, аҧсуаа ирыман ҽыц хатцеи ҧҳэысси еиҩларыҩуала, аҧҳэысаагара згу итаз дарбанзаалак амҳара ҟаитцон.

Амҳара аҩнду ашьтахь идыргылон. Салуман Ажэанба излеиҩуала, амҳара быцала иршшуан, иршьых'уан, ахыб ылганы икуацэза иҟартцон, акалмыкцэа реыуар-

дын еиҧш. Амҳара азганк ахь ацәарҭаҕу арҭон, егьи аган ахыи аҭыхуеи еибарганы атәарҭа ҟарҭон. Ацәарҭаҕу агуабан ыкурҭон, нас уарҳалла ихырҩон. Аҭаца даанагаанӡа ацәарҭаҕу ахьыкҽаз аҧарда кнаҳан.

Еилкааун, иара убас хаҭа ицаша аҧҳәызба дахьыҟаз аҭаацәараҽгьы амҳара шдыргылоз атәы. Ишнеишнеиуаз, ахаҭа ицаша аҧҳәызба дахьыҟаз аҭаацәараҽы амҳара аргылара иаҟуҭит. Уи ашьҭахьгьы акыраамҭа ҧҳәыс даазгоз иҟны мацара амҳара дыргылон. Амҳараҽы акун раҧхьаӡа аҭаца дахьнаргозгьы. Ҽыц еиднагалоз хаҭеи ҧҳәыси рыҧсҭазаара амҳараҽы имҩасуан. Атәымуаа рыла иацәыхьчан урҭ. Қурала еиҳабацәаз амҳарахьы инеир ҟалаӡомызт.

Ажәытә қьабз иацәынхаз акы аҳасабала, амҳара иахьа уажәыгь Аҧсны уаҩ илаҧш иахьыҭашәо ыҟоуп. Зуаҩыбжара инеихьоу аҧсуаа рахьтә ирацәаҩуп рашҭаҽ амҳара шҭагылаз згуалашәо. Иара убас иргуалашәоит уи аҩныҭҟа ишеиҽкаазгьы. Ҩынҩажәижәаба шыкуса уажә аҧхьа акаруаҭқуа змамыз анхацәа рацәаҩын. Убри аҟнытә амҳара аҩныҭҟа еимҽаҧаз ашьаҟақуа адырсуан, нас ашыш иалырҟьаны убри ашьаҟа еимҽаҧа иқурҭон ақьрысҭа хуҷқуа. Ганкахьала ақьрысҭа хуҷқуа ашыш иааннакылон, егьирахь — ашьаҟа еимҽаҧақуа. Ақьрысҭа хуҷқуа аҕу анныкурҭалак, ишаанагара иҟаз ацәарҭаҕу алҭуан. Хаҭеи ҧҳәыси аҧхьатәи ауха амҳараҽы ианеиқушәоз еиҳа амч злаз алафҳәацәа руаӡәы ишимчыз ирҭрысны ақьрысҭа хуҷқуа руакы данахалак, хаҭеи ҧҳәыси каҳауан. Ас еиҧш иҟаз алафҳәацәа рахьтә иахьагьы зыҧсы ҭоу ыҟоуп, урҭ иргуаладыршәоит иҟарҭақуоз «ахумаррақуа»: ашыш ахькылххазынтәи ишьҭаз аӡы рықурҭәаларын, ма заанаҭ акылҧшырҭа ҟаҭаны икылҧшуан... Ас еиҧш «ахумаррақуа», ҳәарас иаҭахыузеи, ҭаҭҕук рымаӡамкуа иҟам. Урҭ рпараллелқуа аабоит егьырҭ ажәларқуа рҽгьы. Анҽьа «аҧхьатәи ауха амҩаҧгара азин змоу» ҳәа ақьабз ыҟан. Уи излаҳәоз ала, аҭаца аҧхьаӡа зегьы дыртәын, ашьҭахь уи азин аҳцәа иргеит, нас ауп лхаҭа данитәрит.

Ҳазҭагылоу аамҭазы амҳара аргылара, ажәытәра иацәынхаз ак шакуугьы, ашьаҭақуа макьана зынӡа имыӡӡац. Аҭыхутәанӡа абзыҧқуа рҽгьы абжьыуаа рҽгьы ҧҳәыс даазгоз аҷкун иҭаацәа амҳара аниздыргылоз ыҟан. Амҳара зыҧсахыз акы еиҧшны ҳахуаҧшуазароуп ҽыц иаанаго аҭаца лзы ҷыдала иалхыу ауада. Киҳараӡак акуасқьа ашьҭахьтәи ауадақуа руакы алырх'уеит аҭаца лзы. Азал аҽы, мамзаргьы аҧхьатәи ауаҭахқуа маншәалам ҽыц еиднагало рзы, избанзар, зегьы ирҽахарсҭоуп. Хаҭеи ҧҳәыси рзы иалырх'уа ауада зырхиоу аҳәса роуп, насгьы ҧҟарак еиҧш уаҟа каруаҭ заҭәык ауп иҩнадыргыло (мызқуак рышьҭахь даҭа каруаҭкгьы ҩнадыргылоит). Ауада акуакь аҽы стол хуҷык чысла ирхианы, аҩи аҭәцеи ыкудыргылоит. Уахь ицеиуа дарбанзаалак, аҭәца аашьҭыхны бзиарас иҟоу зегьы аҭаца илзеиҕьшьаны инҭыркукуа ижәыроуп. Аҭаацәараҽы даҽа ҭацак данаанагалак, уи ауада ҽыц иаанагаз илырҭоит, егьырҭ аҽа уадак ахь ииасуеит.

Ҽыц еиднагалаз хаҭеи ҧҳәыси ҷыдала ирзалырх'уа ауада, амҳара аҧсахит. Абжьыуаа рҽы аҭаца ҭацара ахьылуа ауадаҽы ауп ахаршә ахьыршәо. Даҽакала иуҳәозар, ахаршә зшәо зегьы аҭаца дырбар рылшоит. Бзыҧын акузар, ачара анымҩаҧысуа аамҭазы аҭаца зегьы дрызбаӡом, уи дахьыҟоу еиҳарак аҳәсеи аҽари роуп инарышьҭуа, ахаршә акузар, аҽаҷьароуп

иахьыршәо. Ари аҭыхутәантәи аҭагылазаашьа заманалаҭәҟьа иаҳнарбоит ауада ҷыда амҳарара шауа.

Аҧсуаа рҽы ажәытәан еибагараны иҟаз аҧҳәызбеи аҷкуни анапеимдахь анеимырдоз аҽны досу имҳараҽы ма аҽаҵьара иҽыҭәахны дыҟазар шакуз аформагьы ҳҧылоит. Урҭ усҟан рҭаацәагьы рҭынхацәагьы рхы дыдмырбар акузаарын. Абри аҭыхуала Г. Чурсин иҩуан хаҭа ицозгьы ҧҳәыс даазгозгьы ҷыдала дара рзын идыргылаз амҳараҽы, мамзаргьы, уажәы ишыҟалало еиҧш, дара рзын иалхыз ауадаҽ иҟазар акун. Хымчыбжьа анҭлак ашьҭахь хаҭа ицараны иҟаз аҧҳәызбагьы, ҧҳәыс даазгараны иҟаз аҷкунгьы рымҳараҟуа ирдәылыргон. Рымҳараҟуа ианырдәылыргоз афара-ажәра ҟарҭон.[1]

Аетнографцәа рзыҳәан аинтерес ду амоуп аҧсуаа рҽы хаҭеи-ҧҳәыси ахьынхоз заҭааира хуҷы-хуҷла аҽахьаҧсах'уаз. Иахьа уажәраанӡагьы аҧсуаа ачара руаанӡа аҭаца аҩны даамгаӡакуа даҽаҵьара дышдыртәо иҳанаҳәоит урҭ ишырдыруаз *адислокалтә* хаҭацара-ҧҳәысаагара аформа. Аҧҳәызба лҭаацәа лара лхаҭацара анаалак аамҭазы лыхьӡала идыргылоз амҳара иаҳнарбоит ажәытәӡа аҧсуаа *аматрилокалтә* хаҭацара-ҧҳәысаагара аформа шрымаз. Аҷкуни аҧҳәызбеи хаҭеи-ҧҳәысси ианеибагалак ашьҭахь рҭаацәа ирҽыҭаанӡа амҳараҽы ишынхоз иаҳнарбоит уи апатрилокалтәи хаҭацаратә-ҧҳәысаагаратә стадиа ишашьашәалоу. Абасала дахуаҧшуеит Ш. Д. Инал-иҧа аҧсуаа рҽы амҳара аеволиуциа.

М. О. Косвен излеиҧхьаӡо ала, хаҭа ицаз аҧҳәыс

[1] **Г. Ф. Чурсин.** Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1955 г, ад. 165.



ҷыдала иалхыу аҭыҧ аҽы лнырхара зыхҟьаз, макьана иахьынӡахуҭоу ишҭҭаамгьы, аҭоурых азы даара акырда зҭазк'уа зҭаароуп. Аҧсуа мҳара, аедыгьаа ирымоу лагуне еиҧш, иаҳнарбоит абри ахыбра уаанӡа ҭакыси формаси иамаз. Ари ахыбра аматриархат ианасакьаҳәымҭаз аҧҳәызба нхарҭас-нҭырҭас илыман. Уи усҟан ахаҭа даниццалак ашьҭахьгьы лыҩны дшыҟац дыҟан. Апатриархат ахь ианиас ашьҭахь хуҷы-хуҷла уи ахыбра хаҭа ицашаз аҧҳәызба илзырк'уа, уантәи хаҭа дрышьҭуа иалагеит. Ашьҭахь ари ахыбра ҧҳәыс даазгоз ихьӡала ишдыргылозгьы, аҩнаҭаҽы иаанаго «атәым» ҧҳәыс лакун иара зызкыз. Уи ахыбрахь ахаҭа дук анеира азин имамызт, уахь анеира аспецификатә ҟазшьа аман (ахаҭа ианылашьцалак маӡала иҧҳәыс лахь днеиуан, ианшогьы ишылашьцоу дҩагылан дцар акун).

Абри аҩыза ахыбраҽы М. Косвен иашан игуеиҭеит аҭаацәара рынхара зегьы агенетикатә еидҳәалара. Аҭаацәаратә еизыҟазаашьа аформаҟуа зегьы урҭ рынхара аҽиара иадҳәалоуп. Убри аҟнытә анхара-анҭыра аҭоурых аҭҭаараан иарбатәуп абри аидҳәалара аҭак ду шамоу.

## АҬАЦЕИ АМАҲӘИ РЫМАҬӘА-РҨЫҬӘА

Аҭацеи амаҳәи ҷыдала ирызкыз аматәа рымаӡамызт аҧсуаа. Аҭаца лхы-лҽы алахырҩон ишаанагара иҟоу абырфын касы. Амаҳә ҧсыуа маҭәала (акумжәы, акаба, ахҭырҧа) иҽеилеиҳәон.

Ҳазҭагылоу аамҭазы амаҳә иматәа бзиаҟуа ишәиҭоит. Уи ачарауаа рҽы дук дцәырҭӡом. Дызбо дыр-

зымдырратә ихылҧа ихаршьшьы ихеитцоит. Аҭаца илшәыртцоит зыху бзиоу амаҭәа. Аҭаца лшьатцатәы инаркны лыматәа-ҩыҭәа илшәылтцо аазхуо даазго иоуп. Аҭаца лытцкы ахыхь акофҭа ҧшӡа анылшәылтцо ыҟоуп. Акофҭа ҧшӡақуа даара бзиа ирбоит аҳәсахуҷқуа. Иара убас аҭаца аиҧкеи акофҭеи анылшәыртцо ыҟоуп. Ажәакала, аҭаца илшәыртцо зегьы ҿыцзароуп, уаҩы илаҿ иааиртә иҧшӡазароуп. Ахьтәы саат лымҕазароуп, ахьтәы мацәаз лнапы иахазароуп. Акапрон қалҧади зышьхуа ҳаракыу, зҧынтца тцару ашьатцатәи лышьазароуп.

Иахьатәи аамҭазы аҧсуа қыҭаҿ аҭаца дшеиларҳәо еиҧш ауп ақалақь аҿгьы дшеиларҳәо. Ақыҭаҿтәи аҳәсахуҷқуа амода иахьашьклаҧшуа иабзоураны урҭ рыматәа-ҩыҭәа шәтцашьа ақалақьаҿтәи аҳәсахуҷқуа реилаҳәашьа еиҧшуп. Ақыҭаҿтәи аҧҳәызба лҽеилаҳәалҽеилаца ақыҭа клуб ахь данцо убар, дқыҭатәиу дқалақьтәиу узеилкааӡом. Убас еиҧш рзыуҳәар ауеит арҧарцәагьы.

Аҧсуаа рмилаҭтә шәтцатәы дара иршәны иахьа ҳара иахьаабо аҽырҩрақуеи, асахьаркыратә шәаҳәаратә-акуашаратә хаҧшьгаратә коллективқуеи уҳәа рҿы ауп. Уи есымшааира иахьыршәырымтцо аусурақуа рҿы иахьа иҟалаз аиҭакрақуа роуп изыхҟьо. Ақыҭаҿы есааира ақалақь аҿы еиҧш рҽеилаҳәара зыбзоуроу дара-дара есааира иахьеиҿцаауа ауп.

Иахьатәи аҽеилаҳәараҿ аиҭакрақуа егьа имҩаҧысуазаргьы, макьана аҭаца уеизгьы акасы лхаршәымкуа ҟамлацт. Аҭаца данаарго ауха илхаршәуп акасы еиқуа. Ашьжьымҭан лхы инаркны лшьапаҟынӡа дыҧсахны деилыбзаауа, уалҧшны лхы-лҿы убартә иҟоу акасыжәла бзиа лықудыршәуеит. Акапрон касы уалҧшны



аҭаца лхы-лҿы убартә иахьыҟалаз иабзоураны, рҭакы [illegible] аҭаца улыхуаҧшыр улаҧш лықушәоит [illegible] ҳәа ажәлар ирылаҽыз амцхаҭарақуа. Аха [illegible] уеизгьы инхеит, аҭакы шыӡызгьы.

## АҬАЦАБАРЕИ АХАРШӘИ

Аҭаца аҩны данааргалак ашьҭахь, лыҧсы анааиҕылгалак, ишаҳҳәаз еиҧш, ауада акуакь аҿы акасы лхаршәны дыкҿадыргылоит. Уи иаалыдымтцӡакуа илыдгылоуп лхатца иганахьала илыуацәахаз аӡәык-ҩыцьак аҳәсахуҷқуа. Абжьыуаа рҿы аҭацабара ачара аухатцәҟьа иалагоит (ишаанӡа дырзаагазар!). Ҭацабараҳәа инеиуеит ахацәа, аҳәса, аҭаҳмадцәа, зықурахь инеиҟьоу аҳәсақуа. Ҭацабараҳәа иааиз ҩыла иҭәу атцәца [illegible] аҭаца дныҳәаны, бзиарас иҟоу зегьы лзеиҕьашьаны ижәуеит, нас ахаршә ишәоит. Ахаршә ҧаразар, [illegible] рҟынӡа зшәо дыҟоуп (ахаршә зшәо аҭаацәа [illegible] еиҧш). Уи анаҩсан иҳәоит аҭаца лыхьӡала иааигаз аматәа-ҩыҭәа, ма араху аӡбаху. Убри ашьҭахь аҭацаҩызцәа аҭаца лхы-лҿы хтны ахаршә зшәаз идырбоит. Аҭаца ус ччаҧшьк лхы-лҿы иқуумбаауа дгылоуп, илырҭо азтцаарақуагьы рҭак ҟалтцаӡом. Аҭацеи аҭацаҩызцәеи анеизынхалак ауп уи лыбжьы мырдуӡакуа данцәажәо.

Иара уи ауадаҿы дтәазароуп аҭаацәара иазааигуоу аӡәы (бжеиҳаҷьара дыҧҳәысуп). Уи ахаршә зшәаз, иишәаз, заҟа ишәаз уҳәа ашәҟу ианылтцоит. Ари ашәҟу изанырҭо акы аазгаз, шаҟа ааигаз аҧшәмацәа ирҳамышҭырц, шаҟа аанагаз гуарҭарц азоуп. Ашәҟу иа-

нырҭо аӡәгьы идырбаӡом, аҭаацәа рыда. Абри асиа акыраамҭаӡа ирҭәах'уеит.

Аҭаҳмадцәа изларгуалашәо ала, анкьа аҧсуаа рчараҿ иаанагоз ахаршә араху-ашәаху уҳәа ҵьаргьы ианырҭаӡомызт. Аҭаацәа ус иргуалашәон акы аазгаз, иааигаз... Асовет мчы аиааира анага ашьҭахь, аҭарадырра аҧсуаа ианроу ауп ахаршәқуа ашәҟу анҭара ианалага. Аҭаҳмадцәа ибзианы иргуалашәоит анкьа ахаршәқуа шеизыргоз. Жәоху-жәаф шықуса ирҭагылаз аҳәсахуҷқуа ачараҿ ауаа ахьтәоз ашьаҧа иҭалон. Урҭ раҧхьа игылаз аҧҳәызба қуҧш асаан ачабра ақуршәны илкын. Уи аишәа иахатәаз раҧхьа даншьамхнышгылалак, доусы ишилшоз еиҧш, абазк-абазк инаркны маатқынӡа аҧараҿырп асаан ианырыҧсалон. Ҩба-хҧа маат аныҟалалак, лҵьыба иҭаҧсаны деиҭадәыкулон. Абас мацара ашьаҧа иахатәаз зегьы дрылсуан...

Бзыҧын акузар, ахаршә иаанаго аҽакалоуп ашәҟу ишанырҭо. Амҽыша аҽны, амш бзиазар ашҭахь ҩбахҧа стол дәылганы, ақуршә рықуршәны идыргылоит. Ари ахаршәылхырҭа ҳәа иашьҭоуп. Астол иахатәоит пату зқуу ауаа. Еиҳа иахьыманшәалоу, еиҳа иахьубартоу ддыргәоит ахаҭаҩыза. Х-столк гылазар, агуҭатәи астол дахадыртәоит уи.

Ахаршәлыхра еиҿызкаауа ҳәа аӡә далырх'уеит. Аҧҳәызбеи ачкуни рныҳәаҿа аныржәлак ашьҭахь, асасцәа гуҧ-гуҧла инеины ахаршәшәара иалагоит. Ҭаацәарак аҟынтәи ма ҩыҵьа-хҩык рҟынтәи иааргаз аҳамҭа аӡбаху урҭ иреиҳабу иҳәоит. Ус акумкуа, хаҭа-хаҭала иназгогьы иааргаз атәы рҳәоит. Астолқуа ирхатәоуп ахаршәқуа иаарго ашәҟу ианызҭо, аҭаацәа ирзааигуоу ауацәа (урҭ ҿарацәоуп). Ахаршә аазгаз иааргаз (ма иааигаз) аӡбаху иаразнак ирҳәаӡом. Урҭ инхыку-



шәаахыкушан, ихыркны ицәажәоит. Ахаршә аазго абасшәа иҳәоит ахаршә анишәо: «Ҳара иаҳҭахыуп абри аҩнатаҷы иахьа еиҧш абзиарақуа рзыҳәан ауаа еснагь ешәаларц. Абри ашҭа еснагь ашәаҳәабжь ҭыҩлааит. Ари аҭаацәареи ҳареи даараӡа еибаҭахыу ҳауп. Убри аҟнытә ҳара иҳахуҭан уаҩ илаҧш иҭашәаша ак ааҳгаҧ. Аха аҽазны абзиара азыҳәан ҳанеиқушәо ҳахьдан уи. Уажәазы иҳалшаз абри аҳамҭа хуҷоуп». Иааигаз иҳамҭа хуҷымзаргьы абас ҳәаны ицәыригоит. Ажәа зҳәо, ахаршә зшәо, аҳамҭа аазго ҭәыцак-ҭәыцак аҩы ддыржәуеит. Ахаршәи аҳамҭеи аазгаз ажәа анахырҳәаауа ахаҭаҩыза дгылоит, аха уи урҭ зегьы аҩы изрыцыжәӡом.

Ачараҿ ауаа иааргоз ахаршәи, аҳамҭақуеи, ашьамаҟеи иззааргаз хаҭеи-ҧҳәыси мацара иртәӡамызт. Иасгьы ашьамаҟа иааргоз зегьыҭәҟьа анырымшьуаз ыҟан. Аҧсны Асовет мчра шьақугылеижьҭеи ачараҿ иаарго ахаршәқуа аҳамҭақуа уҳәа рҭакгьы рыҧсахит. Анкьа ачараҿ иааргоз ахаршәқуеи аҳамҭақуеи уажәтәи ачараҿ иааргои еиҿҳарҧшыр, иаабоит аҧсуаа рыбзазаратә ҭагылазаашьа шаҟа еиҕьхаз. Уажәы ачараҿ, аҧареи ашьамаҟеи рнаҩсангьы, аҭаца илхадыршәырц иааргоит ашифонерқуа, ауарҳалқуа, акыдыршәылақуа, аӡахыга машьынақуа. Иара убас ирацәаҩуп ацәарҭеи еиуеиҧшым абақуеи аазго. Ахаршәылхырҭахь ма аҭаца луадахь ачараҿ иааз асасцәа еишьҭагыланы инаргоит ахчқуа, ахызақуа, ацәарҭаларшәқуа. Гудауҭа аранон Блабырхуа ақыҭантәи чарак аҽы иааргеит хынҩежәнжәаба хыза. Иаарго ахызақуа зегьы иахьынӡазыҩаӡо еиқурҭоит, урҭ рхыхь ахчқуа ықурҭоит. Асасцәа ирбар рылшоит ачараҿ шаҟа цәарҭа аанагаз. Ачарахь

инеиуа аҳәсақуа зегьы неиҧымкрада ачыс бзиақуа наргоит.

Абар, Очамчыра араион Ҭхьына ақытан (1963 ш.) И. Х.-и Н. Ҭ.-и рчараҿ иаанагаз: 23 шьамаҟа, ацәаргьаршәқуа, абақуа, астолқуршәқуа рацәаны. Ҧҳәыс даазгоз иҩызцәа инаргеит еитцытцуа астол гьежь, асаани атәацеи. Абжьаратәи ашкол атаҩцәа ахьтәы саат «Волга» лхадыршәит атаца. Ахацәа досу атаца илхадыршәит 10, 15, 20, 30, 40, 50 маат. Арасаҙыхьынтәи иааз сасык шә-маатк аҧара лхаиршәит атаца, аҿаҙәы адивани, ацәтцыси, 33 маат аҧареи ааигеит.

Ачараҿ иара убас асасцәагьы аҳамҭакуа рыртоит (ампахьшьқуа, ачабрақуа, аблузқуа, рызынматәақуа злытцша абақуа). Абжьыуаа рҿы асасцәа аҳамҭақуа ахьрырто ашьаҧаҿоуп. Урт аҳамҭақуа рытара иалагоит аталбошь далхны амаҳэи атацеи рныҳәаҿақуа анышьтырхлак ашьтахь. Бзыпҧын акузар, ачара аилгамҭаз, асасцәа рдәықуламҭаз ауп аҳамҭақуа анрырто. Зны-зынла асасцәа ирырто аҳамҭақуа анырзымхалак, атаца илхадыршәызгьы урт ирзыршоит. Ажәакала, аҳамҭақуа еитныриҧсахлазшәа ианыҟало ыҟоуп.

Асасцәа аҳамҭақуа рытара иҿыцны ицәыртцыз акакуҙам. Ламберти излазгуеитоз ала, аҧсуаа рааигуара инхоз агырцәа рчараҟны асасцәа аҳамҭақуа рыртон.

Атаца лыхьҙала аҳамҭа ҷыдақуа ааихуоит уи илыцны иааиуа ахатцаҩыза. Р. А. лхатцаҩыза (Гудоуҭа араион, Ачандара ақыта) имҩаҧигоз илзаанхуеит ачемодан хуҷы, уи ачемодан итан зыху ҳаракыз амодатә шьатцатәқуа, ахьтәы мацәаз, лызынматәа аба, ачабра бзиақуа, убри инацтцаны 200 маат аҧарагьы лигеит. Ахатцаҩызагьы, ачараҟынтәи ихынҳәымҭаз, аҧара ма ахамҭа иртоит, иара заҟа ҟанцаз инеиҳаны. Хыхь иар-



Ону ачыс аан ахатцаҩыза 400 маат ҧарала иртеит ҧхыс даазгаз итаацәа. Иара убас аҳамҭа иртонт акьаҵнагы.

Аҏи наҳнарбоит аҧсуаа анкьа ианҧарыз ашьамаҟа ади ҳамҭас акгьы рзымҭиуазҭгьы, иахьа урт аамта ҿыц. наҟунагахаша ахаршәқуа, аҳамҭақуа атаца ишылхаҵнроуа, дара асасцәагьы ишрыхуҭоу еиҧш аҧшәмаҵан рахьынтәи аҳамҭақуа шроуа.

## АТАЦА АҨНДУ ЛНАГАРА

Бзыпҧын, ачараду иалагаанҙа ашьыжь атаца аҩны адоылганы ашта-гуара, абаҳча уҳәа лдырбоит. Атаца наҟ наҟ аҙәаҙәа ахәсахуҧқуа лывагыланы аҩны ддәылыргоит, егьырт аҳәсахуҧқуеи аҳәсеи урт ирышьтанеиуеит. Атаца ланхуа ма атаацәара иазааигуоу ҧхәыс быргк уи аконфеҭқуеи, арасеи, аҧара ҿырпқуеи (арабын ҧара ҳәа изышьтоу) лыкулыҧсоит. Уажә иаазкулоз иара убри аҿны имҩаҧыргоит ажьаҳара ҳәа изышьтоу атасгьы. Уи анкьа ианымҩаҧыргоз атаца аҩны ддаанага ажәохумыш рыҿны азы акун.

Ажьаҳара абасшәа ауп ишымҩаҧыргоз. Аматцурта дыҩнарталон атаца, лара илыкулэ ҧхәызбак ма ланала длывагыланы. Убри аамтазы адәахьы игылоуп ҳар ашәа рҳәон, икуашон. Атаца ахуштаара дакудырпон. Зыкурахь инеихьоу аҧхәыс-цқьа ажьаҳара иахылаҧшу диҳәоит илаҧш абри атаца илхызарц, ахшара рацәаны илоурц. Абри ашьтахь аныҳәаҩ-ҧхәыс аҳәызба ашьша иануталыкшалак, атаца аҳәызба ахьытцарсу ирыҧьала дшьамхныгылон. Нас иршьуан акутқуа ҩба.

Руакы ажьаҳара ахьʒала, егьи аҧсымцқьацәа аҭаца илҟублаазарц, адәныҟоу (адәны иҟоу) ахьʒала (уи кутажәуп). Убри ашьҭахь акуты агуи агуаҭәеи аҩы ақуҭәаны, ацәашьы аркны, адәахьы иганы уаҩы дахьакьымсша инаганы иқурҭоит, ацәашьгьы уа ирбылуеит. «Ачбеи Чачбеи иҟьҟьа-иҭәҭәа ирылаҭаны, ршьапы изыкумгыло идыржәны идәыкусҭаанʒа зҩа-ҧхʒы былмҭааит», — лҳәон убасҟан аҧҳәыс-цқьа. Нас зегьы тәаны крырфон-крыржәуан. Ажьаҳара аныҟарҭоз аҳәса рымацара ракун уи иалахуз. Ашьҭахь аҿарацәагьы рыдтәаланы кыррыцырфар ҟалон.

Ҳазҭагылоу аамҭазы ажьаҳара ачараду аҿны иҟарҭозар (Бзыҧын), аҭаца луада ддәылганы, хыхь ишаҳҳәаз еиҧш, аматҭурҭахь днаргоит. Уи аҳәсахуҷқуа лыкуаҕҕа акуакь аҿы дышгылоу ауп аҧҳәыс-цқьа ажьаҳара иахылаҧшу дышиҳәо, акутгьы шылшьуа. Нас аҩнду азал ахь дыргоит, уаҟа уи аныҳәаҩ-ҧҳәыс аҭаца лзын еиҭа ажьаҳара иахылаҧшу дышиҳәо, аҕураҿыҭәҟьа аҿа кутык ҷкунак ишьуеит. Аҩнаҭаҿы иаанагаз аҭаца лабхунда хазы дынхахьазар, уахьгьы дганы, ишыҟарҭац еиҧш, уаҟагьы акуты ршьуеит.

Анкьа аҭаца аҩнду лнагара ҳәа анырҳәоз иашаҭәҟьаны уи амҳара аҟынтәи аҩныҟа данааргоз акун. Аҩнду аҿы дынхон аҭаацәа рхада, ҧҳәыс даазгаз иаб, ма иабду. Уи аҩны хуҷызаргьы, аҩнду хәа иашьҭан аҧсуаа. Хазы ицахьоу аҧацәа руаʒәы ахшара даниоулакгьы, аҩнду аҟны дааганы дырныҳәон. Аҩнду анкьа аҭакы иамаз иахьа иʒит. Уажәы аҭаца дшааргалакь, акуасқьахь дхагаланы заанаҭ иалырххьоу ауадахь днаргоит. Аҩнду ахь аҭаца лнагара ҳәа иахьа ирҳәо ус символикак аҳасабала инхеит, аҭакы шыʒхьоугьы.



## АЧАРА ДУ

Хыхь ишазгуаҳҭаз еиҧш, Бзыҧын ачараду аныруа амҭыша аҿноуп, абжьыуаа рҿы асабша ауха иалагоит. Ачара ду аҿы ауаа ахьдыртәо ашьаҧаҿ аҭацеи амаҳәи иеиҳом, нагьнаргаʒом.

Ауаа андыртәо аҧхьа анапыʒәʒәарҭақуа рҿы рнапы ддырʒәʒәоит. Рнапы зладырбо ампахьшьқуагьы уа иахшьыуп, мамзаргьы аҳәсахуҷқуа уа икны игылоуп. Еиҳасы еиҭбылоуп рнапқуа шырʒәʒәо, аишәагь ишахало. Нас ачара зуа ирыжәлантәу, еиҳабу аʒә иоуп раҧхьа знапы зыʒәʒәо, аишәагьы иахало. Ашьаҧаҿ аҳәсеи аҳаҧәеи хаз-хазы идыртәоит. Абас еиҧш акун агырцәагьы ишыҟарҭоз, А. Ламберти излаиҩуала.[1]

Ачараҿ ауаа рыртәаразы далырх'уеит унеишьуаашь ҳәа зарҳәо, пату зқурҭо аҭаацәа иргуакьам аҳәы. Уи аилыргаҩ ҳәа ишьҭоуп. Астол иахатәоу рымаҭ зуа иара ақыҭаҟынтәи аҳәсахуҷқуеи арҧарцәеи роуп. Еиҳеиҧшым ачысқуеи акутқуеи еиҭачаҧаны ирымҭарҭоит асасцәа. Ауатка зегьы ианрылслак ашьҭахь, аҩы рыларгалоит. «Ҿаанбзиала» ҳәа аҭәцақуа анеимырдалак (абжьыуаа рҿы), аҭаацәа реиҳабы дҩагыланы ашьаҧа ыҭырҭәаа итәоу ауаа дрылаҧшны, аҧсшәа ахҳәааны аталбошь ихьʒ иҳәоит. Ахыхь-мыхь ашьҭахь абысҭа анырҭоит. Арҧарцәа ркалҭқуа рымҕыҭраҭан, абысҭа харапан изҭоу ачуан ду аакылыргоит. Нас урҭ рмахуарқуа еилҳәа, рымҳабысҭақуа иҭырго наган асаанқуа ирнырҭоит, мамзаргьы ишиашоу қьаад цқьала ихҟьоу аишәақуа ирықурҭоит. Абысҭа ананырҭалакь, калаҭ-

[1] **А. Ламберти.** Описание Колхиды, называемой теперь Мингрелией. СМОМПК, вып. 43, Тифлис, 1913 г.

ла, ма саарала акуац ааргоит. Акуацшаҩ иус егьырҭ рус еиҳа ихьанҭоуп. Уи асасцәа зеиҧшроу еиҧш, «рылахь даҧшны» акуац ишароуп. Убри аҟнытә, акуац еиҿыхны заанаҭ жьыхуҭа-жьыхуҭала ианеиҿихлак иус арманшәалоит. Акуац зшо ажьыхуҭа зымҭеиҭо дсасызаргьы дсасымзаргьы дрыхуаҧшны, «рылахь даҧшны» акуац ишоит. Асас дахьцәа акуацшаҩ аҧыматҭә, аҧылгады, ма аҽа жьыхуҭа бзиак рымҭеиҭоит. Аҭыхутәантәи аамҭазы ачараҿ асасцәа ирымҭарҭо ачыс акырӡа ишырацәахазгьы, абысҭеи акуаци аишәа иагны иҟамлаӡац. Астол архиараҿгьы акыр ҧхьаҟа ицеит аҧсуа стол. Аҧсуаа рыҩнаҭаҿы уажәы иуҧыхьашәо аҭәцеи асаан хкқуеи рацәоуп. Ачараҿы иахьауажәраанӡагьы напылоуп акыршырфо, ачқьыҧ рхы иадырхуаӡом.

Аҳәса ирласны игылоит, ахацәа ракузар, рҽышәаны аҩыжәра ианалага, акыраамҭа игылаӡом, адырҩаҽнынӡа итәоуп. Акыраамҭа итәаны имгылаӡакуа аҩы зжәыз, аха иамшьыз иоуп апату зқуу. Изыхҟьазаалак амҽышаҽны ачарахь изымнеиз (Бзыҧын) асасцәа, ашәахьаҽны ахаршәқуеи аҳамҭақуеи рыманы иаауеит. Урҭгьы дыртәоит. Ашәахьа аухоуп Бзыҧын ачара анеилго.

Аҧсуа чара ирацәаны аҷьабаа амоуп, акыргьы ақурӡтәуп. Убри аҟнытә ҭаацәарак аҟны ачара аныруа, иаалырҟьаны ачара ззыруа иашьагьы ҧҳәыс данааиго ыҟоуп, зныктәи ачарала еилгарц азы. Иаҳҳәап, 1961 шықусазы Гудауҭа араион, Оҭҳара ақыҭан аишьцәа ҧҳәыс деицааргеит. Аҭацацәа аҩыҷьагьы уадак аҿы икҿагылан. Асеиҧш аҧҳәысаагарақуеи ачарақуеи маҷӡам аҧсуаа рҿы.

Аҭыхутәантәи аамҭазы иахырҟьаны, ауаа хзырҭәо ачара дуӡӡақуа рура иаҿагыланы иқуҧоит апартиатәи аҳәынҭқарратәи организациақуа. Ачарақуа рыркьаҿра



аҭцаара атәы инҭкааны иалацәажәеит 1958 шықуса, иаивар мзазы имҩаҧысыз Қырҭтәылатәи Акомпартиа Аҧснытәи аобласттә Комитет аконференциаҿы. Апартиа Аҧснытәи аобласттә Комитет аҳасабрбаҿы иаҳәоп: «Иахуҭоуп ахшыҩзышьҭра ҕуҕуа амазаарц ҳара ҳаҟны макьаназы ишьақуханы иҟоу, иаҳҳәап, ирацәаҩны ауаа злахуу, зны-зынла 500—600-ҩык рҟынӡа зыҟны инарыҧхьо ачарақуа рыҟаҭара, инеиҭыхыу аҧсыжрақуа, ахарҷь рацәа зқуӡуа, қьабзлагьы аҧсуаа ирцәтәымны ирыланагалаз аиныхрақуа раҧыхра аҭахны ишыҟоу. Абарҭ амыцхурақуа иарбанзаалакгьы милаҭтә ҭаск ала рырқьиара алшоны иҟам».

Аха, иагьа ус акузаргьы, ачарақуа ркьаҿны ауразы иҟоу агитациа макьана иахьынӡахуҭоу иахьыҟам иахҟьаны, иахьауажәраанӡагьы Аҧсны ахьынӡа-наӡааӡо ақыҭақуа рҿы ачарақуа еиҭҳәаны иахьыруа маҷӡам. Акалақьқуа рҿы акузар ус иҟам. Уаҟа ачарақуа кьаҿны ируеит.

## АМАҲӘ ИХЫМҨАҦГАШЬА

Ачара еилгаанӡа амаҳә иахьынӡауала ауаа зегьы рҿы дцәырымҭыроуп, днавагыла-аавагыло ихы мҩаҧигароуп. Ари акырӡа зхыҭуа аҭас аҧсуаа рҿы иахьанӡагьы инханы иҟоуп. Амаҳә (ҧҳәыс даазгаз) агулара ма аҽаҷьара иҽиҭәах'уеит, аха ианылашьцо ачара ахьымҩаҧысуа азааигуара даныҟоугьы рацәоуп. Ишаҳухалак, уи аиҳабацәа ихы димырбароуп. Урҭ роуп иаргьы еиҳараӡак иҽзцәиҭәах'уа. Ихылҧа ихаршьшьы, икьаҿ ахуда дҩахан аиҳабацәа хара-хара дрывсуеит.

Ҿынлазар агулацәа рҟынтәи ма аҿаҷьарантәи ичара шымҩаҧысуа гуеиҭоит. Иқулацәа рҿы дцәырҭуеит, драцәажәоит, аха иреиҳабу аӡә дшааиуа ибар, дныҭашәкуа дцоит. Ари аҭас аҭара змоу аҧсуа ҿаргьы имҩаҧыргоит урҭ рчара ақыҭаҿ акузар иахьыҟарҭо. Гудауҭа акалақь аҟны 1959 шықусазы ҧсуак ҧҳәыс дахьааигаз аҭыхуала ачара ыҟан. Ачарахь иааҧхьан Румыниатәи асасцәа. Ҧҳәыс даазгаз ауниверситет далгахьан. Румыниатәи асасцәа ҧҳәыс даазгаз арҧыс «уҿзыуҭәах'уазеи?» ҳәа ианиазҭаа, «сеҳабацәа раҳаҭыр збоит, исыргуаар сҭахым» иҳәеит.

... Амҿыша ауха ачара анеиқутәалак, аҳәсахуҷқуеи, ачкунцәеи, ҧҳәыс даазгази аҭаца луадахь инеиуеит (Бзыҧын). Аҭаца лҿаҧхьа «амкьаҳҧҭәара» ҳәа изышьҭоу ихумаррашәа иҟоу аҭас иалагоит (араб ажәа «никиах» иахылҭзар ҟалап, иаанагоит — хаҭеи ҧҳәысреи азы аиқушаҳаҭра). Абри ахумарра зҿалазырхууа згурҕьара ыҟоу рықулацәа рымацара роуп. Ачкунцәеи аҳәсахуҷқуеи ҩ-гуҧкны рҿыршоит. Гуҧк иалахуу «ҭацаагацәахыуп», егьи иалахууп «аҭацаҩызцәеи ахаҭаҩызцәеи». «Аҭацаагацәа» ргуҧ ҭацаагара иаазшәа иааҧса-икараха ашә иаалагылоит. Аҭаца «лгуҧ» урҭ ауада иҩнарыжьлаӡом. «Алмас ааҳхуарц аҳ ҳааишьҭит», — рҳәоит иааиз. «Шәара алмас злаашәхуо шәызҭада, шәҕарцәоупеи!» — аҭак ҟарҭоит аҧшәмацәа. «Хьыла иааҳхуоит», — рҳәоит асасцәа. «Аҭацаагацәа» ауада иҩнарыжьлаӡом 101 маат аҧара еизганы «аҧшәмацәа» ирырҭаанӡа. Абри «аилахуаахуҭра» ианаҿу аамҭаз амаҳәи аҭацеи ирылшо ала идырҿхуоит. Абри ашьҭахь аҿар зегьы неины азал аҿы дара рзын ҷыдала ирхиоу астол иахатәоит. Абарҭ рыхьӡалагьы шьтәак ршьуеит. Талбошьс далырх'уеит ҧҳәыс даазгаз иҩыза.



Талбошьс иалырх'уа иҿышәаны аҩы ижәуеит, ииулакииҳәалак ацәылашамҭазынӡа имгылартә дныҟуоит. Амаҳәгьы асасцәа еимыҭаанӡа дзырҧырҭӡом, уа дрыдхалоит шаанӡа...

Абри аҭас Васильков темиргоевраа рҿы иибаз аҭас акырӡа еиҧшуп. Уаҟа ҭацаагараҳәа инеиуа хуҩык-фҩык аҳәсахуҷқуа рҧылоит. Урҭ аҳәсахуҷқуа аҭацаагацәа аҧҳәызба дзыҩназ ауадахь инарышьҭуамызт ҩажәаҩажәа ма ҩажәихуба-ҩажәихуба маат аҧара рырҭаанӡа. Нас акун ианынарышьҭуаз, аҭацагьы данрырҭоз.

... Амаҳә ачараҟны ихныҟугашьа ҷьоушьаратәы иҟоуп. Аҿыҭәахра акырӡа зхыҭуа қьабзуп. М. Ковалевскии егьырҭ аҭҭааҩцәеи излагуарҭо ала, гуҧ-гуҧла аҧҳәысаагараҟынтәи аӡәаӡәала аҧҳәысаагарахь ианиасуаз аепоха иацәынхеит абри ақьабз. Аха аҧҳәыс даазгаз ихныҟугашьа аеффектгьы амоуп. Аинформаторцәа рацәаҩны еицҿакны изларҳәо ала, хаҭеи-ҧҳәыси анеибагалак раҧхьатәи ауха еицыҟаӡамызт. Убри аҟынтә иара уажәгьы иҧшӡам ҳәа иахуаҧшуеит асасцәа еимыҭаанӡа амаҳә аҩныҟа днеир.

Аҧҳәызба лыцқьара даараӡа акраҭанак'уеит аҧсуаа рҿы ажәытә еиҧш иахьагьы. Бзыҧын ачара зынӡа еилгаанӡа (ашәахьаҿенынӡа) ахаҭаҩыза уа даанхон. Аҧҳәызба дыцқьазҭгьы, ашәахьаҿены ирҭаз аҳамҭақуа иман дхынҳәуан. Ус акумкуа, аҧҳәызба дыцқьамзар, ахаҭаҩыза иҿы дааины иеиҳәон иашьара ззиуз аҧҳәызба дышҿееимхаз. «Уаҳәшьара даҧсамхеит, аҩныҟа думан уцагушьароуп. Лареи сареи ҳамҩақуа хазыуп» — иҳәоит ҧҳәыс дызгаз. Ахаҭаҩызагьы, иҟаиҭах'уаз, аҧҳәызба лҭаацәа рахь дигон. Аҧҳәызба лҭаацәа еизаны илдырҳәон ахьмыӡҕ лзыргаз дзусҭоу. Нас аҧҳәызба лҭаацәа уи дирҭон, ианамуӡах хаҭеибак, ма зҧҳәыс

илылтцхьоу азэы диртон. Аҧхэызба иаҿаршэзаны маи анылкʻуазгьы ыҟан, сара сыцкьан, акгьы схаразамкуа амала баша сцэа ҧырҿит хэа. Аныха дамтцагылан дыкууан лара дшыцкьаз ала. Убри иахкьаны ауаҩшьракуа аныкалозгьы ыҟан.

Цьоукы-цьоукы атахмадцэа излархэо ала, дара рхаангьы аҧхэызба дыцкьамкуа дызднагалаз ахатца уи лыҧшзареи, лыхаареи рзы ианланаижьуаз ыҟан. Уимоу заанатц аҧхэызба дшыцкьам шырдыруазгьы ҧхэысс дыргон.

Аҿарацэа ҧытҩык злахуаҧшуала, арҧыс бзиа иибо аҧхэызба дыцкьамкуа дыказаргьы, заанатц дигаанза илыхьыз атэы иалхэазар, бзиа дызбо ианланеижьуа ыҟоуп бзиа дибатцэкьозар. Ус акумкуа, ҳаҧеимшхара, ианеибагалак ашьтахь амаза цэыртцыр, иаразнакала дахьынтээаз ддэыкуртцоит амц дахьылжьаз азы.

## ХАТЦЕИ ҦХЭЫСИ ШЕИБАГАЗ АЛА АШЭКУ РТАҨРА

Аҧсуаа Асовет мчы шьакугылаанза хатцеи-ҧхэыси шеибагаз ала абжеиҳан рыетарыҩзомызт, аха уеизгьы агургьын зхазтцозгьы ыҟан, ма амула ашаҳатцэа адгаланы «амкьах» еиқуиршэон (аҧсылманцэа рҿы хатцеиҧхэыси реибагара аиқуршаҳатга). Агургьын анырхартцозгьы ашаҳатцэа адыргалон.

Хатца ицаз аҧхэызба дзыццаз ауаҩы даниҧхэысхаз аамта еиуеиҧшымкуа иахуаҧшуан атцааҩцэа. Иахҳэап, К. Мачавариани излеиҳэауаз ала, агургьын хатцареи «амкьах» еиқуршэареи ацакы амамызт аҧсуаа рҿы, аҧхэызба лхатца иҩны даннанага нахыс уи диҧхэысын. Н. Державин иакузар, атаца амҳара дантыргалак ашьтахь, атаацэара данашьцылалак акуи даазгаз диҧхэысхатцэкьеит ҳэа аниҧхьазоз, агургьын хатцара уи ашьтахь икаларгьы. Абжьыуаа рҿы еизаҳгаз аматериалқуа излархэо ала, аҧхэыс лхатца иҩны ашэ данхытц нахыс уи диҧхэысуп ҳэа иҧхьазан. «Уҩны ашэ дахытцзар, шьта уара дуҧхэысуп», — рхэоит урт. Бзыҧын акузар, аҧхэызбеи ачкуни раҧхьатэи ауха анеицырхыргалак ашьтахьоуп аҧхэызба даазгаз диҧхэысуп ҳэа анырҧхьазо.

Аҧсуаа агургьынхатцарагьы «амкьах» аиқуршэарагьы акыр ирыцэтэымын. Ари атэы рхэахьеит Аҧсны иаахьаз авторцэа рацэаҩны. Аҩажэатэи ашыкускуа ралагамтазы Аҧсны иааны ихаз ажурналистка З. Рихтер илҩуан аҧсуаа дук анцэа дышхарымтцо, агургьынхатцара шыртахым, ауахуамахь ишымныкуо, цьаргьы рыетамыҩзакуа хатцеи ҧхэыси ишеибаго, урт аурыс хэынтқар ихаангьы абас ишыҟаз.[1] Ари иаҳнарбоит аҧсуаа аҧсылманцэа ртцасгьы акьырсианцэа ртцасгьы дук ишыкумныкуоз.

Асовет мчра аиааира агеижьтеи аҧсуаа рҿы шамахамзар зынза ихазам агургьын хатцара, «амкьах» еиқуршэарагьы иаҳа-иаҳа имачхоит.

Хазтагылоу аамтазы хатцеи-ҧхэыси ҳэа еибагаанза ҧытк шыбжьоу, ма ианеибагалак ашьтахь мчыбжьык, мамзаргьы мызкы акара антцлак ашьтахь хатцеи-ҧхэыси шеибагаз ала азагс аҿы арегистрациа ҟартцоит. Қытакуак рҿы ақытсовет акны аетаҩра ахьаздырхогьы ыҟоуп.

---

[1] **З. Рихтер.** Патриархальный быт (очерк). «Кавказ наших дней», М. 1924.

* * *

Аҧсуаа рыҧҳәысҳәареи, рхаҭацашьеи, рчараушьеи уҳәа рҽы, жәаҳәарада, иаҳҧылоит ҳмилаҭ иаҧырхагоу, измырҕьацо аҭасқуагьы. Ҳәарас иаҭахыузеи, инеиҭыхны иҟарҭо ачара дуқуа еиҳа ирмаҷны, ирхааны иҟаҭалазар еиҳа еиҕьуп. Ачара азыҳәан уаҟа иааз ауаа, аҭаца дааргаанӡа ҳәа ирҧшны, амлеи ахьҭеи иаркны ирымоуп, ирҷаҧшьо (абжьыуаа рҽы). Ҳәарас иаҭахыузеи, иҧшӡам ачараҽы иаанагаз ахаршәқуеи аҳамҭақуеи зегьы рыла ишабо ашәҟу иахьанырҭогьы...

Иагьа ус акузаргьы, ҳара иаҳхаҳмыршҭыроуп аҭацаагаратә-чарауратә ҭасқуа даара акрызҭазк'уа анхамҽатә-социалтә-зинтә-религиатә мотивқуа ишырхылҭыз. Аҭацаагаратә-чарауратә ҭас (иахырҟьацәамзар) аҧсуаа рҽы театртә қугыларак еиҧш иуҧхьаӡартә иҟоуп. Уи ҳара ҳсоциалисттә уаажәларра иацәтәыму елементқуак рҟынтә ахы иақуиҭызар, ҳәарада, ҳауаажәлар ҧхьаҟа рцара иаҧырхаганы ҳәа иҟаӡам, иагьырҽиалатәуп иара иамоу адемократиатә ҟазшьа бзиақуа. Ацәгьеи абзиеи еилыхтәуп, еилыргатәуп. Ацәгьа иаҟуҭны, абзиа амҽа ду азаартлатәуп.

Хыхь иарбоу афактқуа рыла ҳара иаабоит аҧҳәысаагаратә-хаҭацаратә-чарауратә ҭасқуа аҧсуаа рҽы унадыххыланы иубартә, еилукаартә еиҧш ишымариам. Асовет мчра Аҧсны аиааира анага ашьҭахьи уажәи рыбжьара иҟалаз ахҭыс дуқуа — аколнхарақуа реиҽкаара, неилымхрыда ауаа зегьы уеизгьы-уеизгьы аҭара дырҭара, убас егьырҭгьы ареволиуциатә еиҭакрақуа, жәаҳәарада, аҧсуа жәлар рыбзазашьа акырҷьара иаҧсахиг, иарбеиеит, иацхрааит рқьабзқуа рҽгьы еиҕьуеицәоу реилыҧшаараҽы, иреиҕьқуоу реиҷаҳараҽы, рырҽиараҽы.



## АХҚУА


Алагалажәа . . . . . 3
Аус злоу — дара еигуаҧхеибашьозароуп . . . 11
Аҧҳәысҳәара . . . . . 15
Анапеимдахь . . . . . 19
Аҭацадгала . . . . . 24
Ачара аҽазыҟаҭара . . . . . 26
Аҭаца лаагара . . . . . 29
Амҳара . . . . . 35
Аҭацеи амаҳәи рыматәа-рҽыҭәа . . . . . 39
Аҭацабареи ахаршәи . . . . . 41
Аҭаца аҽнду лнагара . . . . . 45
Ачара ду . . . . . 47
Амаҳә ихымҽаҧгашьа . . . . . 49
Хаҭеи ҧҳәыси шеибагаз ала ашәҟу рҭаҽра . . . 52

ლარისა ერემეის ასული ქუჩბერია
**აფხაზური ოჯახი**
მოკლე ნარკვევი
(აფხაზურ ენაზე)

Лариса Еремеевна Кучберна
**Абхазская семья**
Краткий очерк
(На абхазском языке)

**Аредактор Ш. Д. Инал-иҧа**
**Асахьаҭыхҩы П. Цқвитариа**
**Атехредактор В. Левченко**
**Акорректорцәа: Ц. Киут, В. Куҭниа**
**Аҭакзыҧхықуу акорректор Д. Аинырба**

---

ЕИ02272. Аус адул. ирыҭоуп 15.XI.1968 ш.
Акьыҧхьразы анапы аҭаҩуп 24.XII.1968 ш.
2,45 кьыҧхь бҕьыц ыҟоуп. Аҭыжьратә хыҧхь.
бҕьыц 2,05 Амел. қьаад, аф. 70x108 1/32.
Азаказ 2367. Атираж 700. Аху 17 к.

---

Ашәкуҭыжьырҭа «Алашара»,
Аҟуа, Ленин иул., № 9

Қырҭ. ССР Аминистрцәа Рсовет акьыҧхь азы Аҳәынҭ-комитет аполиграфиатә ааглыхра Хада Аҟуатәи атипографиа № 7 В. И. Ленин ихьз зхыу.
Аҟуа, Ленин иул., № 6.

Аху 17 к.